

प्रथमो ऽधिकारः ।

जयति विजितराग केवलालोकशाली

सुरपतिरुतसेव श्रीमहावीरदेव ।

यदसमसमयाब्धेस्वारगामीर्यभाज

सकलनयममूढा विन्दुभाव भजन्ते ॥ १ ॥

श्रीवीर स जिन श्रिये भवतु यत्प्रादाददावानले 5

भस्मीभूतक्षुतकंकाष्ठगिरिरे दृश्यति सर्वेऽप्यहो ।

मग्नौतियवहारन्नुब्यतिकरानिष्टाविरोधप्रभा-

वाधामभवसकरप्रभृतयो दोषा परै रोपिता ॥ २ ॥

वाग्देवौ सविदे न स्थासदा या सर्वदेहिनाम् ।

चिन्तितायान् पिपत्तीह कल्पवणौव सेविता ॥ ३ ॥ 10

मत्वा निजगुरुन् भक्त्या षड्दर्शनममुच्यते ।

टीका मत्पेतो कुर्वे स्नान्योपकृतिहेतवे ॥ ४ ॥

इह हि जगति गरीयश्चित्तवता महतां परोपकारसपादनमेव

मवोत्तमा स्वार्थमपत्तिरिति मत्वा परोपकारैकप्रवृत्तिभार-

यत्तुर्दशगतमस्यगाम्नाविरचनाजितजगज्जनूपकार श्रीजिन- 15

शमनप्रभावनाप्रभाताविभावनभास्करो याकिनीमहत्तराप्रचना-

नयनोधनम्बोधिवन्धुरो भगवान् श्रीहरिभद्रसूरि षड्दर्शनो

वाच्यस्वरूप जिज्ञासूना तत्तदीयग्रन्थविस्तरावधारणशक्तिविक-
 लाना मक्लाना विनेयानामनुग्रहविधितया स्वल्पग्रन्थ महायं
 सङ्गतनामान्वय षड्दशममुच्चय शास्त्र प्रारम्भमाण शास्त्रारम्भे
 मङ्गलाभिधेययो भाषादभिधानाय सवन्धप्रयोजनयोश्च सङ्घ-
 ७ नाय प्रथम श्लोकमेवमाह ॥

सद्दर्शनं जिनं नत्वा वीर स्याद्वाददेशकम् ।

सर्वदर्शनवाच्योऽर्थः सस्त्रेपेण निगद्यते ॥ १ ॥

सत् शब्दद्विचयमानं ह्याप्त्यधिकज्ञानापेक्षया प्रशस्तं वा दर्शनं-
 सुपसम्भिन्नं केवलाख्यं यस्य स सद्दर्शनं । अथवा सप्रशस्त
 10 दर्शनं केवलदर्शनं तदव्यभिचारित्वात्केवलज्ञानं च यस्य, स
 सद्दर्शनं सवज्ञं सर्वदर्शी चेत्पर्यं, तम् । अनेन विशेषेण
 श्रीवर्धमानस्य भगवतो ज्ञानातिशयमाविरयौभवत् । अथवा
 सदर्शितं सकलनरामुरामरेन्द्रादिभिरभ्यर्चितं दर्शनं मतं यस्य, स
 सद्दर्शनसम् । अनेन च तदीयदर्शनस्य त्रिभुवनपूज्यतामभिद-
 15 धानं श्रीवर्धमानस्य त्रिभुवनविभो सुतरां त्रिभुवनपूज्यता
 व्यनक्तौति पूजातिशयं प्राचीकटन् । तथा जयति रागद्वेषा-
 दिशत्रूनि जिनसम् । अनेनापायापगमातिशयमुदधीभवत् ॥

तथा स्थात्कथञ्चित्सर्वदर्शनसमतदङ्गुतवस्तुशान्ता मिय
 साप्रेक्षतया वदनं स्याद्वादः । सदस्यचित्त्यानित्यसामान्यविशेषा-
 20 भिलाषानभिलाषोभयात्मानेकान्तं इत्यर्थः ॥ अनु कथं
 सर्वदर्शनानां परस्परविरुद्धभाषिणामभीष्टा वस्तुशान्ता सङ्गता

समवेयु चेर्षा मिथ सापेक्षतया स्यादाद सत्तवाद स्यादिति चेत् । उच्यते । यद्यपि दर्शनानि निजनिजमतभेदेन परस्पर विरोध भजन्ते, तथापि तैश्च्यमाना सन्ति तेऽपि वस्त्वशा ये मिथ सापेक्षा सन्त समीचीनतामश्नुन्ति । तथाहि । सौगतैरनित्यत्व, सांख्येर्नित्यत्व, नैयायिकैर्वैशेषिकैश्च परस्परविविक्ते 5 नित्यानित्यत्वे सदसत्वे सामान्यविशेषौ च, मीमांसकै स्याच्छब्दवर्जं भिन्नाभिन्ने नित्यानित्यत्वे सदसदशौ सामान्यविशेषौ शब्दस्य नित्यत्व च, कैश्चित्कालस्वभावनियतिकर्मपुरुषादीति जगत्करणानि, शब्दब्रह्मज्ञानाद्वैतवादिभिश्च शब्दब्रह्मज्ञानाद्वैतानि चेत्यादयो ये ये वस्त्वशा परेरङ्गीक्रियन्ते, ते 10 सर्वेऽपि सापेक्षा सन्त परमार्थमत्यता प्रतिपद्यन्ते निरपेक्षास्त्वन्योन्मेन निरस्त्यमाना नभोनलिनायन्त इत्यस्य विश्लेषण ॥

स्यादादस्य देशक सम्यग्वक्ता स्यादाददेशकत्वम् । अनेन वचनातिशयमचकथत् । तदेव चत्वारोऽवातिशया शास्त्रज्ञता साक्षादाचचक्षिरे । तेषां हेतुहेतुमद्भाव एव भाव्य । यत एव 15 नि शेषदोषगन्तुजेता, तत एव स्वज्ञ । यत एव सर्वज्ञस्तत एव सद्भूतार्थवादी । यत एव सद्भूतार्थवादी, तत एव चिभुयनाभ्यर्थ्य इति । एवमतिशयचतुष्टयौप्रवर वीर महावीर वर्तमानतीर्थाधिपति श्रीवर्धमानापराभिधान नला मनसा तदतिशयचिन्तनेन वाचा तदुच्चारणेन कायेन भूमौ शिरोजगनेन च 20 प्रणिधायेत्यर्थ । एतेनादिम मङ्गलमभिदधौ । मध्यमङ्गल तु “जिनेन्द्रो देवता तत्र रागद्वेषविवर्जित” इत्यादिना

जिनमतकीर्तनेर कीर्तयिष्यति । अन्यमङ्गल पुनरभिधेय-
तात्पर्यार्थं यथालोच्य सुबुद्धिभिरित्यत्र सुबुद्धिशब्दसंग्रहने ।
वक्ष्यति । तस्य त्रिविधस्यापि फलमिदम् ।

त मङ्गलमादौ मञ्जु पञ्चतए च मत्तस्सु ।

5 पढम मत्तस्साविग्घपारगमणाए निदिड्ढ ॥

तस्सेवाविग्घत्त मज्झिमथ अतिम च तस्सेव ।

अव्वोच्छित्तिनिमित्त सिम्भुपसिम्भारवसस्सु ॥

वीर नत्वेत्युक्तं, तत्र क्त्वाप्रत्ययस्योत्तरक्रियासापेक्षत्वावि-
गद्यत इति क्रियापदमत्र सबन्धनीयम् । को निगद्यते । सर्वं
10 दर्शनवाच्योऽर्थः । सर्वाणि मूलभेदापेक्षया समष्टानि धानि
दर्शनानि बोद्धादीनि तैस्तेषां वा वाच्योऽभिधेयोऽथादेव
तत्त्वप्रमाणादिलक्षण सत्त्वेपेण समासेन निगद्यते ऽभिधीयते ।
मयेत्यनुक्तमप्यत्रार्थाद् गम्यते । एतेन साक्षादभिधेयमभ्यधात् ॥

सबन्धप्रयोजने तु सामर्थ्यादवसेये । सर्वदर्शनवत्त्वदेव-
15 तत्त्वादिज्ञानमुपेय, इदं शास्त्रं तस्योपायः, एवमुपायोपेयलक्षणं
सबन्धं सूचितो द्रष्टव्यः । प्रयोजनं तु द्वेधा कर्तुं श्यते ।
इयमपि द्वेधा, अगन्तरं परपरं च । कर्तुरनन्तरं प्रयोजनं
सत्त्वानुपपन्नं । श्रोतुरनन्तरं सर्वदर्शनाभिमतदेवतत्वप्रमाणादि-
ज्ञानम् । इयोरपि परपरं पुनर्हयोपादेयदर्शनानि ज्ञात्वा
20 ज्ञेयान्युपायोपादेयं चोपादाय परपरयानन्तचतुष्टयात्मिका
सिद्धिरिति ॥ तत्रैव शास्त्रकारः सर्वदर्शनसबन्धीनि शास्त्राणि
सम्बन्धपरिज्ञायैव परोपकाराय प्रस्तुतं शास्त्रं दृष्टवान् तत्त्वय-

मनेनैवेद नाभिदधे अमुकममुक दर्शन हेयममुक चोपादेय-
 मिति चेत् । उच्यते । इह सर्वदर्शनान्यभिधेयतया प्रक्रान्तानि,
 तानि माध्यस्थ्येनैवाभिदधानोऽचौचित्तेन नातिक्रामति । इदमिदं
 हेयमिदं चोपादेयमिति ब्रुवाणस्तु प्रत्युत सता सर्वदर्शनानां
 चानादेयवचनो वचनीयतामञ्जति ॥ नन्वेव तर्ह्यस्याचार्यस्य न 5
 परोपकाराया प्रवृत्तिः । कुत एव भाष्ये । नन्वेव दर्शयामि ।
 ये केचन मादृशा श्रोतार स्वयमस्त्वबुद्धित्वेन हेयोपादेय-
 दर्शनानां विभागं न जानीयुस्तेषां सर्वदर्शनमतत्वं निशस्य
 प्रत्युतैव बुद्धिभवेत् । सर्वदर्शनानि तावन्निधोर्विबुद्धाभि-
 धायौनि । तेषु च कतरत्परमार्थसदिति न परिच्छिद्यते । 10
 तत्किमेतैर्दर्शनैर्दुज्ञाने प्रयोजनम् । यदेव हि स्वस्मै रोचते
 तदेवानुष्ठेयमिति । एवविधाद्याविभागज्ञा अस्मिन्काले भूयां-
 षोऽनुभूयन्ते । तदेव शास्त्रकारस्य स्वरूपकाराय प्रवृत्तस्य
 प्रत्युत प्रभूतानामपकारायापि प्रवृत्तिः प्रबभूव, ततश्च लाभ-
 मिच्छतो मूलहार्तिरजनिष्टेति चेत् । न, शास्त्रकारात्मवोप- 15
 कारायैव प्रवृत्तात्कल्याणपकाराभिद्धे, विशेषणद्वारेण हेयो-
 पादेयविभागस्यापि कतिपयमद्दयद्दयसवेद्यस्य समूचनात् ।
 तथाहि । सद्दर्शनं जिनं गत्वा । सद्विद्यमाने सत्ये च
 प्रशङ्गार्चितमाधुष्वित्येकार्थनाममालावचनात् । सत्सत्यं न
 पुरारमत्य दर्शनं मतं यस्य तम् । जिनमिति विशेष्यम् । 20
 चतुर्विंशतेरपि जिनामामेकतरं रागादिशुचुजयात्माश्वयनामान
 जिनं वीतरागं गत्वा । एतेन पदद्वयेन चतुर्विंशतेरपि जिनाना-

मन्योन्य मतभेदो नास्तीति सूचितम् । तर्हि स्रोताम्बरदिगम्बराणां
 कथं मिथो मतभेद इति चेत् । उच्यते । मूलतोऽमीषां मिथो
 न भेदः कितु पाद्याख्य एवेति ॥ कीदृशं जिनम् । श्वीरम् ।
 आ श्वयम् । अ क्षण, श्वरीश्वर । आ अ उ इति
 ४ स्वरव्ययोगे आरिति मिदम् । तानीरपति तन्मतापासनेन
 प्रेरयतीत्यभिप्रायमेव श्वीरम् । सृष्ट्यादिकल्पप्रकाशे श्वरदेवताभि-
 मतमतानां निरामकमित्यर्थः ॥

तथा स्यादाददेशकम् । स्यादाद सन्नि स्थिन्दते कश्चिद्
 इति उक्तमये स्यादाददाक्षान्दमद्वतविरोधाद्विद्वयणोद्घोषणे
 10 स्यादादक्ष श्वेदिन इत्यर्थः । तेषां ई क्षणो महिमा वा
 श्यति तत्तदीयमतपासनेन तनुकरोति यथास्यादाददेशम् ।
 कै गै रे शब्दे । कै कायतीति 'कश्चिद्' इति हे क वचनम् ।
 स्यादाददेश क वचनं यस्य तम् । अनेन विशेषणेन प्राक्का-
 नामनीयतायां श्रौतादीनां सभवेति द्वागमाणादिचरकप्रसङ्गात्

मन्येत् । तन्निवारणाय प्रागुक्तविशेषणसमूहोक्तमपि बौद्धमत-
 निरमन पुनरिह सूचितं द्रष्टव्यम् । एतेषां परदर्शनानां निर-
 मणप्रकारो ग्रन्थान्तरादवसेयः । तदेव जिनस्य विशेषदारेण
 सत्यदर्शनता सर्वपरदर्शनजेष्टवचनता चाभिदधताखिलान्य-
 दर्शनानां हेयता जैनदर्शनस्योपादेयता सूचिता मन्तव्याः । 5
 ततो नास्माद्ग्रन्थकारास्तस्यासत्यदर्शनविभागानभिज्ञानामण्यपकार
 कथं न भवतीति, तद्विभागस्यापि व्यञ्जितत्वात् ॥ तथापर
 कश्चिदाह । ननु येषां सत्यासत्यमतविभागाविभावे
 ग्रन्थकारवचसि सम्यगाद्या न भविषी, तेषां का वार्तेति ।
 उच्यते । येषामाद्या न भाविनी, ते देधाः । एके रागदेहाः 10
 भावेन मध्यस्थचेतसः, अन्ये पुनः रागद्वेषादिकालुष्यकलुषितत्वा-
 दुबोधचेतसः । ये दुर्बोधचेतसस्तेषां सर्वज्ञेनापि सत्यासत्य-
 विभागप्रतीतिः कर्तुं दुःशक्ता, किं पुनरपरेणेति तानवगणय्य
 मध्यस्थचेतसः उद्दिश्य विशेषणावृत्त्या सत्यासत्यमतविभागज्ञान-
 स्योपायः प्राह । सद्वर्णनमिति । वीरः कथं भूतम् । सद्वर्णनम् । 15
 मन्तुं साधवो मध्यस्थचेतसः इति यावत्, तेषां दर्शन-
 ज्ञानमर्थास्तस्यासत्यमतविभागज्ञानं यथावदाप्तत्वरूपीचात्मत्वेन
 यस्माद्वीरास्तु सद्वर्णनस्तम् । एतेन श्रीवीरस्य यथावदाप्तत्वा-
 दिस्वरूपमेव परीक्षणीयमिति सूचितम् । अथवा सता
 साधूनां दर्शनं तत्त्वार्थयद्ज्ञानलक्षणं यस्मात्स सद्वर्णनम् । अथवा 20
 मन्तो विद्यमाना जीवादयः पदार्थास्तेषां दर्शनं यथावद-
 वलोकनं यस्माद्वीरास्तु सद्वर्णनस्तम् । कुत एवविधम् । यत

- स्याद्वाददेगक, प्रागुक्तस्याद्वादभाषकम् । एवविधमपि कुत
इत्याह । यतो जिन रागद्वेषादिजयनशीलम् । जिनो हि
वीतरागत्वादस्य न भाषते, तत्कारणाभावादिति भावः ।
शेषश्लोकव्याख्यानं प्राग्वत् ॥ एव चाचैत्रमुक्तं भवति । ये हि
७ श्रीवीरस्य यथावदाप्तत्वादिपरीक्षां विधास्यन्ते स्याद्वादं च
तत्प्रणीतं मथ्यन्त्यतया सम्यगवशोक्तं पश्चात्परमतान्यप्याश्लोक-
यिष्यन्ते ते सत्यामत्यदग्नविभागमपि स्वयमेवावभोक्ष्यन्ते ।
किमग्नदहनस्यास्याकरणावरणेनेति । एतेन यन्त्यहता सवधाचार्यं
माध्यस्थ्यमेव दर्शितं द्रष्टव्यं सत्यामत्यदग्नविभागपरिज्ञानो-
10 पायस्य हितबुद्ध्यावाभिहितोऽवगतस्य पुरातनैरपीत्यमेव
सत्यामत्यदग्नविभागस्य करणात् । तदुक्तं पूज्यश्रीहरिभद्र-
सूरिभिरेव श्लोकतत्त्वनिर्णये ।

यन्मुनं न स भगवान् रिपवोऽपि नान्ये

शास्त्रान्न दृष्टचर एकतरोऽपि चैवाम् ।

- 15 शुक्ला वच सुचरितं च पृथग्विशेष
वीर गुणातिशयलोत्ततया श्रिता स्म ॥ १ ॥
पक्षपातो न मे वीरे न द्वेष कपिलादिषु ।
युक्तिमदचन यस्य तस्य काय परिग्रह ॥ २ ॥

प्रभुश्रीहेमसूरिभिरप्युक्तं वीरसुतौ ।

- 20 न श्रद्धयैव त्वयि पक्षपातो न द्वेषमात्रादहं चि परेषु ।
यथावदाप्तत्वपरीक्षया तु नामैव वीर प्रभुमाश्रिता स्म ॥ १ ॥
इति ॥

नन्वत्र सर्वदर्शनवाच्योऽर्थो वस्तु प्रक्रान्त, स च सख्याति-
क्रान्त । तत्कथं स्वर्णपीयमानेन प्रस्तुतशब्देण सोऽभिधातु
शक्यो जैतादन्यदर्शनानां परममयापरामधेयानामसख्यातत्वात् ।
तदुक्तं सप्ततिसूत्रे श्रीमिद्विसेनदिवाकरेण

जावद्वया वचनपथा तावद्वया चेव ऊति नयवाया । 5

जावद्वया नयवाया तावद्वया चेव परममया ॥ १ ॥

व्याख्या ॥ अनन्तधर्मात्मकस्य वस्तुनो य एकदेशोऽन्यदेश
निरपेक्षस्तस्य यदवधारणं सोऽपरिशुद्धो नय । स एव च
वचनमार्गं उच्यते । एव चानन्तधर्मात्मकस्य सर्वस्य वस्तुन
एकदेशानामितराशनिरपेक्षायां यावन्तोऽवधारणप्रकाराः सभ- 10
वन्ति तावन्तो नया अपरिशुद्धा भवन्ति । ते च वचनमार्गा
इत्युच्यन्ते ॥ ततोऽयं गाथार्थः । सर्वस्मिन् वस्तुनि यावन्तो
यावत्सस्या वचनपथा वचनागामन्योन्यैकदेशवाचकानां शब्दानां
मार्गा अवधारणप्रकारा भवन्ति, तावन्त एव भवन्ति नयवादा,
नयानां तत्तदेकदेशावधारणप्रकाराणां वादा प्रतिपादका 15
शब्दप्रकाराः । यावन्तो नयवादा एकैकाशावधारणवाचक-
शब्दप्रकाराः, तावन्त एव परममया परदर्शनानि भवन्ति,
स्वेच्छाप्रकल्पितविकल्पनिबन्धनत्वात्परममयानां विकल्पानां
चासत्त्वत्वात् । अथ भावः । यावन्तो जने तत्तदपरापरवस्त्वैक-
देशानामवधारणप्रतिपादका शब्दप्रकारा भवेयुस्तावन्त एव 20
परममया भवन्ति । ततमेवामपरिमितत्वमेव स्वकल्पनाश्रित्य-
घटितविकल्पानामनियतत्वात् तदुत्पत्त्यादानामपि तत्सस्या-

परिमाणत्वादिति । तदेव गणनानिगा परसमया भवन्ति ।
अथवा सूत्रहदाख्ये द्वितीयेऽङ्गे परप्रवादुकाना चीणि शतानि
चिपद्यधिकानि परिसख्यायन्ते । तदर्थमयहमायेव ।

असिदस्य किरियाण अकिरियवार्दण होद पुलसीई ।

अन्नाणिच सत्तट्टी वेणदयाण च वत्तीम ॥ १ ॥

अस्या यास्या ॥ अशीत्यधिक शतम् । किरियाणति क्रिया-
वादिनाम् ॥ तत्र क्रिया जीवाद्यस्तिस्र वदन्तीत्येवशीला
क्रियावादिन, भरौचिकुमारकपिषोन्नूकमाठरप्रभृतय । ते
पुनरमुनोपायेनाशीत्यधिकशतसख्या विज्ञेया । जीवाजी-

10 वास्त्वयन्धसवरनिजरापुष्पापुष्पमोचरूपाश्च पदार्थान् परि-
पास्या पट्टिकादो विरचय्य जीवपदार्थस्याध स्तपरभेदावुपन्य-
सनीयौ । तयोरधो नित्यामित्यभेदौ तयोरप्यध कालेश्वरात्म-
नियतस्त्वभावभेदा पञ्च न्यसनीया । ततश्चैव विकल्पा
कतन्या । तद्यथा ॥

1. असि जीव स्ततो नित्य कालत इत्येको विकल्प । अस्य
च विकल्पस्यायमर्थः । विद्यते खल्वयमात्मा स्वेन रूपेण
नित्यश्च कालत कालवादिनो मते । कालवादिमद्य नाम ते
मन्तव्या ये कालकृतमेव जगत्सुव मन्यन्ते । तथा च ते प्राहुः ।
न कालमन्तरेण चण्यकाशोकसहकारादिवमस्यतिकुसुमोद्गमफल-

20 बन्धादयो हिमकणानुषक्तशीतप्रपातनक्षत्रगर्भाधानवर्षादयो
वतुविभागप्रपादिता बालकुमारद्यौवनवलिपजितागमादयो
बावप्ताविज्ञेया घटन्ते प्रतिनियतकालविभागत एव तेषा-

मुपलभ्यमानत्वात् । अन्यथा सर्वमव्यवस्थया भवेत् । न
 चैतेदृष्टमिष्ट वा । अपि च । मुद्गपक्तिरपि न कालमन्तरेण
 लोके भवन्ती दृश्यते । किं तु कालक्रमेण । अन्यथा स्थाली-
 न्धनादिसामग्रीमपेक्षमभवे प्रथमममयेऽपि तस्या भावो भवेत् । न
 च भवति । तस्माद्यत्कृतकं तत्सर्वं कालकृतमिति । तथा शोकम् । ॥

न कालव्यतिरेकेण गर्भवाक्शुभादिकम् ।

यत्किञ्चिज्जायते लोके तदसौ कारणं कालः ॥ १ ॥

किं च कालादृते नैव मुद्गपक्तिरपीक्ष्यते ।

स्थाल्यादिमन्निधानेऽपि ततः कालादसौ मता ॥ २ ॥

कालाभावे च गमादि सर्वं स्यादव्यवस्थया ।

10

परेष्टहेतुसद्भावमात्रादेव तदुद्भवात् ॥ ३ ॥

कालं पचति भूतानि कालं सहरते प्रजा ।

कालं सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ४ ॥

अत्र परेष्टहेतुसद्भावमात्रादिति पराभिमतधनितापुरुष-
 सयोगादिरूपहेतुसद्भावमात्रादेव तदुद्भवादिति गर्भाद्युद्भव- 15
 प्रसङ्गात् । तथा कालं पचति, परिपाकं नयति परिणतिं
 नयति भूतानि वृथिव्यादीनि । तथा कालं सहरते प्रजा,
 पूर्वपर्यायात्प्रच्यत्य पर्यायान्तरेण प्रजा लोकान्स्थापयति ।
 तथा कालं सुप्तेषु जागर्ति, काल एव सुप्तं जनमापदो
 रचतीति भावः । तस्माद् हि स्फुटं दुरतिक्रमोऽपाकर्तुमशक्यः 20
 काल इति ॥

उक्तेनैव प्रकारेण द्वितीयोऽपि विकल्पो नवर कालवादिन

इति नाह्य ईश्वरवादिन इति बलव्यम् । तथा । अस्ति
जीव स्वतो नित्य ईश्वरत । ईश्वरवादिनश्च सर्वे जगदीश्वरस्त
मन्यन्ते । ईश्वर च महामिदृजानवैराग्यधर्मैश्वर्यरूपस्तुष्ट
प्राणिनो च स्वगापवगयो प्रेरकमिति । तदुक्तम् ।

ज्ञानमप्रतिघ यस्य वैराग्य च जगत्पते ।

ऐश्वर्यं चैव धर्मं च महामिदृ चतुष्टयम् ॥ १ ॥

अज्ञो जन्तुरनौशोऽयमात्मन सुखदुःखयो ।

ईश्वरप्रेम्णितो गच्छेत् स्वर्गं वा यममेव वा ॥ २ ॥ इत्यादि ।

तृतीयो विकल्प आत्मवादिनाम् । आत्मवादिनो नाम

10 पुरुष एवेद सवमित्यादि प्रतिपत्ता ॥

चतुषो विकल्पो नियतिवादिनाम् । ते श्रियमाहुः ।

नियतिनाम तत्त्वान्तरमस्ति धदशादिते भवा सर्वेऽपि नियतेनैव
रूपेण प्रादुर्भावमनुवर्ते, नान्यथा । तथाहि । यद्यदा यतो
भवति तत्तदा तत एव नियतेनैव रूपेण भवदुपस्तभ्यते ।

15 अन्यथा कायकारणव्यवस्था प्रतिनियतरूपव्यवस्था च न भवेत्,

नियामकाभवात् । तत एव कार्यमेवत्यत प्रतीयमानामेना

नियति को नाम प्रमाणपथकुशलो बाधितु क्षमते । मा

प्रापदन्यत्रापि प्रमाणपथव्याघातप्रसङ्ग । तथा शोक्तम्

नियतेनैव रूपेण सर्वे भावा भवन्ति यत् ।

20 ततो नियतिना ह्येते तत्त्वरूपानुवेधत ॥ १ ॥

यद्यदैव यतो यावन्तस्तदैव ततस्तथा ।

नियत जायते न्यायात् क एना बाधितु क्षम ॥ २ ॥

पञ्चमो विकल्प स्वभाववादिनाम् । स्वभाववादिनो
 द्वेवमाहुः । इह वस्तुन स्वत एव परिणति स्वभाव । सर्व
 भावा स्वभाववशादुपजायन्ते । तथाहि । मृद कुम्भो भवति
 न पटादि । तत्तुभ्योऽपि पट उपजायते न घटादि । एतच्च
 प्रतिनियत भवन न तथा स्वभावतामन्तरेण घटामृदमाटीकते ।
 तन्मात्सरूपमिदं स्वभावतमवशेषम् । तथा चाहुः ।

क कण्टकानां प्रकरोति तैच्छुर

विचित्रभाव मृगपक्षिणां च ।

स्वभावतः सर्वमिदं प्रवृत्तं न

कामचारोऽस्ति क्षुतं प्रयत्न ॥ १ ॥

10

वदथा कण्टकक्षीच्छुरं मृगपक्षिणं क्षुचितं ।

पक्ष च वस्तुन तस्या वद केन विनिर्मितम् ॥ २ ॥ इत्यादि ।

अपि ॥ । आक्षामन्यत्कार्यजातमिदं मुद्गपक्षिरपि न
 स्वभावमन्तरेण भवितुमर्हति । तथाहि । स्थालीन्धनकाम्नादि
 सामयौमभवेऽपि न ककदुकमुद्गमा पक्षिरूपलभ्यते । 15
 तस्माद्यद्यद्भावे न भवति तत्तदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत्कृत-
 मिति । स्वभावकृता मुद्गपक्षिरप्येष्टव्या । ततः सकलमेवेदं
 वस्तुजातं स्वभावहेतुकमवशेषमिति ॥

तदेव स्वत इति पदेन लभ्या पञ्च विकल्पा । एव च
 परत इत्यनेनापि पञ्च लभ्यन्ते । परत इति परेभ्यो व्यावृत्तेन 20
 रूपेणात्मा विद्यते । यतः प्रसिद्धमेतत् । सर्वपदार्थानां
 परपदार्थस्वरूपापेक्षया स्वरूपपरिच्छेदो यथा दीर्घताद्यपेक्षया

द्रुम्वत्तादिपरिच्छेद । एवमात्मनि स्वभाटीश्वमीक्ष्य तद्व-
तिरिक्तबुद्धि प्रवर्तते । अतो यदात्मन स्वरूप तत्परत एवा-
वधार्यते, ■ स्वत इति । एव नित्यत्वापरित्यागेन दश विकल्पा
लभ्या । एवमनित्यपदेनापि सर्वेऽपि मिमिता विवर्ति । एते
४ च जीवपदार्थेन लभ्या । एवमजीवादिष्वष्टसु पदार्थेषु प्रत्येक
विवर्तिविवर्तिविकल्पा लभ्यन्ते । ततो विवर्तिनवगुणिता
ग्रन्थमशौत्युत्तर क्रियावादिनां भवति ॥

तथा न कस्यचित्प्रतिचणमवस्थितस्य पदार्थस्य क्रिया
सम्भवति उपापत्त्यनन्तरमेव विनाशादित्येव ये वदन्ति त
10 अक्रियावादिन आत्मादिनास्तित्वादिन इत्यर्थः । ते च
कोकिल काष्ठेविद्धिरोमकसुगन्धप्रमुखा । तथा चाङ्गरेके ।

अणिका सर्वसंस्कारा अस्थिराणां कुत क्रिया ।

भूतिर्येषा क्रिया सैव कारणं सैव चोच्यते ॥ १ ॥

एतेषा चतुरशीतिर्भवति । सा चासुनापायेन द्रष्टव्या ।

15 पुण्यापुण्यवजितशेषजीवाजीवादिपदार्थमत्रकन्यासः । तस्य चाध-
प्रत्येकं स्वपरविकल्पोपादानम् । असत्त्वादात्मनो नित्यानित्यवि-
कल्पो न सः । काष्ठादीनां पञ्चानामधस्तात्पृष्ठी यदृच्छा
न्यस्यते । इह यदृच्छावादिन सर्वेऽप्यक्रियावादिनस्तत
प्राग्यदृच्छा नोपन्यस्ता । तत एव विकल्पाभिलापः । नास्ति
20 जीव स्वतः काष्ठत इत्येको विकल्पः । अयं भावः । इह
पदार्थानां लक्षणं यत्ता निश्चीयते कार्यतो वा । न
चात्मनस्तादृगस्ति लक्षणं, येन तत्पक्षां प्रतिपद्येमहि । नापि

कार्यमणूनामिव मयौघादि सम्भवति । अतो नास्त्यामेति ।
 एवमौघरादिवादिभिरपि यदृच्छापथ्यन्तैर्विकल्पा वाच्या ।
 सर्वेऽपि मिलिता यद्विकल्पा । अमौघां च विकल्पा-
 नामर्थं प्राग्वद्भावनीय । नवर यदृच्छात इति यदृच्छा-
 वादिना मते । यदृच्छा ह्यनभिधेयपूर्विकार्थप्राप्ति ॥ अथ 5
 के ते यदृच्छावादिन । उच्यते । इह ये भावाना सताना-
 पेक्षया न प्रतिनियत कार्यकारणभावमिच्छन्ति, किं तु
 यदृच्छया, ते यदृच्छावादिन, ते ह्येवमाहुः । न खलु
 प्रतिनियतो वस्तुना कार्यकारणभावस्तथा प्रमाणेनायदृष्टात् ।
 तथाहि । शालूकादपि जायते शालूको । गोमयादपि 10
 जायते शालूक । वज्रैरपि जायते वज्रैररण्याकाष्ठादपि ।
 धूमादपि जायते धूमोऽग्नीन्वनमपकादपि । कन्दादपि जायते
 कन्दनौ वीजादपि । वटादयो वीजादुपजायन्ते शाखैकदेशा-
 दपि । गोधूमवीजादपि जायन्ते गोधूमा वज्रवीजादपि ।
 ततो न प्रतिनियत कचिदपि कार्यकारणभाव इति । यदृच्छात 15
 कचिक्किचिद्भवतीति प्रतिपत्तव्यम् । न खल्वन्यथा वस्तुसङ्गाव
 पश्यन्तोऽन्यथात्मानं प्रेक्षावन्तं परिक्रेश्यन्ति । यदुक्तम् ।

अतर्कितोपस्थितमेव सव

चित्र जनानां सुखदुःखजातम् ।

काकश्च तास्तेन यथाभिधातो

20

न बुद्धिपूर्वोऽस्ति दृष्टाभिमान ॥ १ ॥

इत्यादि । दृष्टमेव सर्वं जातिजरामरणादिकं लोके काक-

तास्तीभ्यामिति । तथा च स्वत यद्विकल्पा सन्धास्तथा
 नास्ति परत काश्च इत्येवमपि यद्विकल्पा सन्ध्यान्ते । सर्वेऽपि
 मिश्रिता द्वादश विकल्पा जीवपदेन सन्धा । एवमशी-
 वादिष्वपि यदसु पदार्थेषु प्रत्येक द्वादश विकल्पा सन्ध्यान्ते ।
 = ततो द्वादशभि सप्त गुणितास्तुरमीतिर्भवत्यक्रियावादिना
 विकल्पा ॥

- तथा क्लृप्तान् ज्ञानमज्ञान तदेवामसीत्यज्ञानिका । ततो-
 ऽनेकस्तरादिति मत्त्वार्थेण एकप्रत्यय । अथवाज्ञानेन
 चरन्तीत्यज्ञानिका, असंश्लेषकमवन्धवैफल्यादिप्रतिपत्ति-
 10 क्षयणा साकल्यमात्यमुपिमौदपिष्णुत्वादमादराधणजैमिनिवसु-
 प्रभृतयः । ते ह्येव ब्रुवन्ते । न ज्ञानं येन, तस्मिन् सति
 विरुद्धप्ररूपणाया विवादयोगतश्चित्तकालुष्यादिभावतो दीप-
 तरममारप्रवृत्ते । यदा पुनर ज्ञानमर्थीयते तदा नाहकार-
 सभवो नापि परम्योपरि चित्तकालुष्यभावः, ततो न बन्धसम्भवः ।
 15 अपि च । य मन्विष्य क्रियते कर्मबन्ध स दारुणविपाकोऽत
 एवावगच्छेद्यस्तस्य तीव्राध्यवसायतो निष्पन्नत्वात् । यस्तु मनो-
 व्यापारमन्तरेण कायशक्कमवृत्तिमाचतो विधीयते, न तच्च
 मनसोऽभिनिवेशस्ततो नासाववगच्छेद्यो नापि तस्य दारुणो
 विपाकः । केवलमतिशुष्कसुधापङ्कधवलितभित्तिगतरजोमल
 20 इव न कमसङ्गः स्वत एव शुभाध्यवसायपवनविचोभितो-
 ऽपयानि । मनसोऽभिनिवेशाभावद्याज्ञानाभ्युपगमेऽमुपशायते,
 ज्ञाने सत्यभिनिवेशसम्भवात् । तस्मादज्ञानमेव मुमुक्षुणा

मुक्तिपथप्रवृत्तेनाभ्युपगन्तव्य, न ज्ञानमिति ॥ अन्यच्च । भवेद्युक्तो
 ज्ञानस्याभ्युपगमो, यदि ज्ञानस्य निश्चय कर्तुं पार्यते । यावता
 स एव न पार्यते । तथाहि । सर्वेऽपि दर्शनिन परस्पर भिन्नमेव
 ज्ञान प्रतिपन्ना । ततो न निश्चय कर्तुं शक्यते, किमिदं सम्य-
 गुतेदमिति । अथ यत्सकलवस्तुसोमसाक्षात्कारिभगवद्वर्धमानो- 5
 पदेगादुपजायते ज्ञान तत्सम्यग्नेतरत्, अथर्वज्ञमूलत्वादिति चेत् ।
 सत्यमेतत्, किं तु स एव सकलवस्तुसोमसाक्षात्कारी, न तु
 भौगतादिसमत सुगतादिरिति कथं प्रतीयते, तद्वाहकप्रमाणा
 भावादिति तदवश्यं सशय । ननु यस्य दिव समागत्य देवा
 पूजादिकं कृतवन्त, स एव वर्धमान सर्वज्ञो, न शेषा सुगता- 10
 दय इति चेन्न, वर्धमानस्य चिरातीतत्वेनेदानीं तद्वावपाहक-
 प्रमाणाभावात् । समदाद्यादवसीयत इति चेत् । ननु सोऽपि
 समदायो धूर्तपुरुषप्रवर्तितं किं वा सत्यपुरुषप्रवर्तितं इति कथ-
 मवगन्तव्य, प्रमाणाभावात् । १ चाप्रमाणकं वयं प्रतिपद्युं क्षमा ।
 मा प्रापदतिप्रसङ्गः । अन्यच्च । मायाविन स्वयमसर्वज्ञा अपि 15
 जगति स्वस्य सर्वज्ञभावं प्रचिकटयिष्यस्तथाविधेन्द्रजालवशाद्-
 र्शयन्ति देवानितस्ततः सचरत स्वस्य पूजादिकं कुर्वन्त । ततो
 देवागमदर्शनादपि कथं तस्य सर्वज्ञत्वनिश्चयः । तथा चाह
 जैन एव श्रुतिकारः समन्तभद्रः ।

देवागमनभोयानचामरादिविभूतयः ।

20

मायाविष्यपि दृश्यन्ते नातस्त्वमसि नो महान् ॥ १ ॥

भवतु वा वर्धमानस्वामी सर्वज्ञस्तथापि तस्य सत्कोऽयमा-

चाराद्वादिक सपदेश, न पुन केनापि धूर्तेन स्वय विरचय्य
 प्रवर्तित इति कथमवसेय, अतीन्द्रिये विषये प्रमाणाभावात् ।
 भवतु वा तस्यैवायमुपदेशस्तथापि तस्यायमर्थो नान्य इति न
 शक्य प्रत्येतु, नानार्था हि शब्दा लोके प्रवर्तन्ते, तथादगमात् ।
 * ततोऽन्यथाप्ययमभावनायां कथं विवक्षितार्थं निश्चय । कस्यस्येन
 हि परचेतोवृत्तेरप्रत्यक्षत्वात् कथमिदं ज्ञायते 'एव सर्वज्ञस्या-
 भिप्रायोऽनेन चाभिप्रायेणाय शब्द प्रयुक्तो नाभिप्रायान्तरेण
 इति । तदेव दीपतरससारकारणत्वात् सम्यग्निश्चयाभावाच्च
 न ज्ञान श्रेय, किं त्वज्ञानमेवेति स्थितम् ॥

- 10 ते चाज्ञानिका सप्तषष्टिसंख्या अमुनोपायेन प्रतिपत्तव्या ।
 इह जीवाजीवादीन् पदार्थां कश्चित्पञ्चकादौ व्यवस्थाप्य पर्यन्ता
 उत्पत्तिं व्याप्यते । तेषां च जीवादीनां नवानां प्रत्येकमथ
 सप्त सत्तादयो व्यस्यन्ते । तद्यथा । सत्त्व १, अमत्त्व २,
 सदसत्त्व ३, अवाच्यत्व ४, सदवाच्यत्व ५ अमदवाच्यत्व ६,
 15 सदमदवाच्यत्व ७ चेति । तत्र सत्त्व स्वरूपेण विद्यमानत्वम् ।
 १ । अमत्त्व पररूपेणाविद्यमानत्वम् । २ । सदसत्त्व स्वरूपपर-
 रूपाभ्यां विद्यमानाविद्यमानत्वम् । ३ । तथा तदेव सत्त्वमसत्त्व
 च यदा युगपदेकेन शब्देन यत्कुमिष्यते तदा तदाशक्त शब्द
 कोऽपि न विद्यत इत्यवाच्यत्वम् । ४ । यदा त्रिको भाग
 20 सप्तपरस्यावाच्यो युगपदिवच्छते तदा सदवाच्यत्वम् । ५ ।
 यदा त्रिको भागोऽसप्तपरस्यावाच्यस्तदा सदवाच्यत्वम् । ६ ।
 यदा त्रिको भाग सप्तपरस्यासप्तपरतरस्यावाच्यस्तदा सदसद-

वाच्यत्वमिति । ७ । न चैतेभ्य सप्तभ्यो विकल्पेभ्यो ऽन्यो
 विकल्पः सम्भवति, सर्वस्यैतेष्वेवातभावात् । ततः सप्त विकल्पा
 उपन्यस्ताः । सप्त तु विकल्पा नवभिर्गुणिता जातास्त्रिषष्टिः ॥
 उत्पत्तेश्चत्वार एवाद्या विकल्पाः । तद्यथा । सत्त्वममत्त्व सदसत्त्व-
 मवाच्यत्वं चेति । शेषविकल्पत्रयं तत्त्वतुल्यत्वरकाक्ष पदार्थावय- ८
 वापेक्षमतोऽवासम्भवौति मोक्षम् । एते चत्वारो विकल्पास्त्रि-
 षष्टिमध्ये प्रचीयन्ते ततः सप्तषष्टिर्भवन्ति । ततः को जानाति
 जीवः सन्नित्येको विकल्पः । न कश्चिदपि जानाति, तद्वाचक-
 प्रमाणाभावादिति भावः । ज्ञातेन वा किं तेन प्रयोजनं,
 ज्ञातव्याभिनिवेशहेतुतया परलोकप्रतिपत्त्येवात् । एवमसदा- 10
 दयोऽपि विकल्पा भावनीयाः । उत्पत्तिरपि किं सतोऽसत्
 सदसतोऽवाच्यत्वं चेति को जानाति, ज्ञातेन वा न किञ्चिदपि
 प्रयोजनमिति ॥

तथा विनयेन चरन्तीति वैयक्तिका, वसिष्ठपराशर-
 वात्समीकिव्यासेलामुचसत्यदत्तप्रभृतयः । एते चानवधृतस्त्रिगुणाचार- 15
 शास्त्रा विनयप्रतिपत्तिस्तत्त्वज्ञाना वेदितव्याः । ते च द्वाचिग-
 त्तव्या अनुगोपायेन द्रष्टव्याः । सुरनृपतियतिस्तुविराधममाह-
 पिद्वरूपेष्वष्टसु स्थानेषु कायेन मनसा वाचा दानेन च देश-
 कालोपपन्नेन विनयः कार्य इति चत्वारः कायादयः स्थाप्यन्ते ।
 चत्वारश्चाष्टभिर्गुणिता जाता द्वाचिगताः ॥

20

एवमेतानि त्रीणि शतानि विंशत्यधिकानि परदर्शनाना
 भवन्ति ॥

- अथवा लोकास्वरूपेऽप्यनेके वादिनो ऽनेकधा विप्रवदन्ते ।
तद्यथा । केचिन्नारीश्वरज जगन्निगदन्ति । परे सोमाम्नि-
सम्भवम् । वैशेषिका द्रव्यगुणादिषष्टिकल्पम् । केचित्काश्याप-
कृतम् । परे दक्षप्रजापतीयम् । केचिद् ब्रह्मादिचैकमूर्ति-
८ सृष्टम् । वैष्णवा विष्णुमयम् । पौराणिका विष्णुनाभिपद्मज-
ब्रह्मजनितमाद्वजम् । न एव केचिद्वर्णम् । ब्रह्मणा घणादिभि
सृष्टम् । केचित्कालकृतम् । परे चित्पाद्यष्टमूर्तीश्वरकृतम् । अन्ये
ब्रह्मणो सुखादिभ्यो ब्राह्मणादिजन्मकम् । साध्या प्रकृतिभवनम् ।
शाक्या विज्ञप्तिमात्रम् । अन्य एकजीवात्मकम् । केचिदनेक-
10 जीवात्मकम् । परे पुरातनकमकृतम् । अन्ये स्वभावजम् ।
केचिदक्षरजातभूतोद्भूतम् । केचिदण्डप्रभवम् । आश्रमी त्वहेतु-
कम् । पुराणो निघतिजनितम् । पराग्रर परिणामप्रभवम् ।
केचिदादुष्टिकम् । नैकवादिनोऽनेकस्वरूपम् । तुरष्का गोस्त्रा-
मिनामैकदिव्यपुरुषप्रभवम् । इत्यादयोऽनेकवादिनो विद्यन्ते ।
15 एषां स्वरूप लोक्तत्वेनिष्पत्त्यात् शारिभद्रादमातथ्यम् । एव
धवगतादिजीवस्वरूपे ज्योतिश्कादिचारस्वरूपे च नैके
विप्रतिपद्यन्ते । तथा बौद्धानामष्टादशनिष्कायभेदा वैभाषिक-
सौषान्तिकयोगाचारमाध्यमिकादिभेदा वा वतन्ते । जैमिनेय
ग्रिथकृता बहवो भेदा ।
20 ओम्नेक कारिका वेत्ति तन्त्र वेत्ति प्रभाकर ।
वामनस्तुभय वेत्ति न किञ्चिदपि रेवण ॥ १ ॥
अपरेऽपि षड्दककुटीपरहसपरमहसभाष्यप्रभाकरादयो-

ऽनेकेऽन्तर्भेदा । साख्यानां चरकादयो भेदा । अन्येषामपि सर्वदर्शनानां देवतत्त्वप्रमाणमुक्तिप्रवृत्तिस्वरूपविषये तत्तदनेक-
 शिष्यमतानुसृततास्तत्तद्व्यङ्ग्यकारणता वा मतभेदा बहवो विद्यन्ते ।
 तदेवमनेकानि दर्शनानि लोकेऽभिधीयन्ते ॥ तानि च सर्वाणि
 देवतातत्त्वप्रमाणादिभेदेनाचान्वीयसा प्रस्तुतग्रन्थेनाभिधातुम- ॥
 शक्यानि, तत्कथमवाचार्येण सर्वदर्शनवाच्योऽर्थो निगद्यत इत्येव
 गदितुमशक्योऽर्थो वक्तुं प्रत्यज्ञापि, गगनाङ्गुलप्रमितिरेव
 पारावारोभयतटसिकताकण्णगणनमिवात्यन्तं दुःशक्योऽयमर्थं
 प्रारब्ध इति चेत् । अत्यमेतद्यद्यवान्तरतद्भेदापेक्षया वक्तुमेष्टोऽर्थं
 प्रक्रान्तं स्यात् । यावता तु मूलभेदापेक्षयैव यानि सर्वाणि 10
 दर्शनानि तेषामेव वाच्योऽत्र वक्तव्यतया प्रतिज्ञातोऽस्ति नोत्तर-
 भेदापेक्षया, ततो न कश्चन दोषः । सर्वशब्दश्च व्याचक्षाणै-
 रस्माभिः पुरायचमर्थो दर्शित एव, परं विस्मरणशौलेन
 भवता विस्मारित इति ॥

एनमेवार्थं ग्रन्थकारोऽपि साक्षादाह

15

दर्शनानि पठेवात्र मूलभेदव्यपेक्षया ।

देवतातत्त्वभेदेन ज्ञातव्यानि मनीषिभिः ॥ २ ॥

अत्र प्रस्तुतेऽस्मिन्ग्रन्थे दर्शनानि यडेव मूलभेदव्यपेक्षया
 मूलभेदापेक्षया मनीषिभिर्मैधाविभिर्ज्ञातव्यानि । न पुनरवा-
 न्तरतद्भेदापेक्षयाधिकानि परमार्थतत्त्वोपास्येवान्तर्भावात् । यडे- 20
 वेति सावधारणं पदम् । केन हेतुना मूलभेदानां षोडश-

मित्याशङ्क्याह । देवतातत्त्वभेदेनेति । देवा एव देवता , स्वार्थेऽत्र
 तत्प्रत्यय । तत्त्वानि प्रमादिरूपपक्षा । परमार्थसन्तोऽप्यो ।
 इन्द्रे देवतातत्त्वानि तेषां भेदेन पार्थक्येन । ततोऽयमत्राय ।
 देवतातत्त्वभेदेन यतो दृशानाना पञ्चैव मूलभेदा भवेयुस्त
 ५ पञ्चैवात्र दृशनानि वक्ष्यन्ते, न पुनरुत्तरभेदापेक्षयाधिका-
 नीति । एतेन प्राक्तनश्लोके सवग्रहदृष्टेऽपि षष्ठैवात्र दर्श-
 नानि षष्ठु प्रतिपातानि सन्तीति ज्ञापित द्रष्टव्यम् ॥

अथ यथा दर्शनानां नामान्याह

बौद्ध नैयायिक साख्य जैन वैशेषिक तथा ।

10 जैमिनीय च नामानि दर्शनानाममुन्यहो ॥ ३

बुद्धा सुगतास्ते च सप्त भवन्ति । विपश्ची १ शिखी
 विशम्भू २ मकुच्छन्द ३ काश्यप ४ काश्यप ५ शाक्यसि

कोऽप्यामौदित्यावेदित भवति ॥ नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्या विज्ञेया
एव । वैज्ञेयिक, विनयादिभ्य इति स्वार्थ इकण् । तद्वैज्ञेयिक
विदन्यधीयते वा, तदेत्यधीत, इत्यणि वैज्ञेयिकाद्येषामिदं
वैज्ञेयिकम् ॥ जैमिनिराद्य पुरुषविज्ञेयस्तत्वेदं मतं जैमिनीय
मीमांसकापरनामकम् ॥

तथाशब्दश्चकारत्याच समुच्चयायै । एवमयत्राप्यवसेयम् ।
अमूनि षडपि दर्शनानां नामानि । अहो इति ज्ञियामन्त्रणे ।
आमन्त्रण ॥ ज्ञियाणां चित्तव्यामङ्गत्याजनेन शास्त्रश्रवणा-
द्यभिमुखीकरणार्थमचोपन्यस्तम् ॥

[अथ बौद्धमतम्] ।

अथ यथोद्देशगता निर्देश इति न्यायादादौ बौद्धमतमाचष्टे ।

तत्र बौद्धमते तावद्देवता सुगतं किल ।

चतुर्णामार्यसत्यानां दुःखादीनां प्ररूपकं ॥ ४ ॥

तत्रशब्दो निर्धारणार्थं, तावच्छब्दोऽवधारणे । तेषु दर्शने- 10
स्वपराणि तावत्तिष्ठन्तु, बौद्धमतमेव प्रथमं निधायोच्यते
इत्यर्थः । अत्र चादौ बौद्धदर्शनोपलक्षणार्थं सुगमं श्रित्यानुपपाद्य
बोद्धव्यानां लिङ्गवेषाचारादिसंस्मरणं प्रदर्शयते । समस्तं मौल्यं

कृत्ति कमण्डलुय निद्रम् । धातुरक्तमागुल्य परिधान वेप ।
शौचक्रिया वही ।

मृदी ग्रथा प्रातस्तथाय पेया भक्त मध्ये पानक चापराचे ।

द्राक्षाखण्ड शकरा चार्धराचे मोचद्यान्ते प्राक्यपुत्रेण दृष्ट ॥१॥

मणुञ्ज भोचण भुञ्जा मणुञ्ज भयकासण ।

मणुञ्जमि अगारमि मणुञ्ज झायए सुणी ॥ २ ॥

भिचार्या पात्रे पतित सर्वं शुद्धमिति मन्वाना मांममपि
भुञ्जते । नक्षत्र्यादिस्वकीयक्रियायां च मृग्य वृढतमा भवन्ति ।

इत्यादिराचार । धर्मबुद्धसङ्कल्प रत्नत्रयम् । तारादेवी ग्रामने

10 विघ्नमाशिनौ । विपश्चादय सप्त बुद्धा कण्ठे रेष्वाचयाङ्किता
सवज्ञा देवा । बुद्धस्य सुगतो धर्मधातुरित्यादीनि तन्मा-
मानि । भिद्युमीगतप्राक्यश्रीद्धोदमिसुततापागतशून्यवादिना-
मानो धौद्धा । तेषां श्रीद्धादनिधनोत्तरार्धधर्मकौत्तिप्रशा-
करदिप्रागप्रमुखा अन्यकारा एव ॥

15 अथ प्रमुत्तमोकोऽपतो व्याख्यायते । यौद्धमते यौद्धदग्ने
सुगतो बुद्धो देवता देव । किलेत्याप्तप्रवादे । कौटुम्भ स ।
चतुर्णामित्यादि । आराङ्गराचाता सवहेयधर्मेभ्य इत्याद्यां ।
प्रयोदरादित्वाद्रूपनिष्पत्तिः । सता साधूनां पदार्थानां वा
यथासम्भव भुक्तिप्रापकत्वेन यथावस्थितवस्तुरूपचिन्तनेन च
20 क्षितानि सत्यानि । अथवा मन्त्रो हितानि सत्यानि ।
आर्याणां सत्यानि आर्यसत्यानि तेषामार्यसत्यानामित्यर्थः ।
चतुर्णां दुःखादीनां दुःखमुदयमार्गनिरोधसंघणानां तत्त्वानां

प्ररूपको देशक ॥ तत्र दुःखफलभूता पञ्चोपादानस्कन्धा
विज्ञानादयो वक्ष्यमाणा । त एव दृष्ट्यासहाया हेतुभूता ।
समुदय समुदेति स्कन्धपञ्चकलक्षणं दुःखमस्मादिति व्युत्प-
त्तित । निरोधहेतुनैरात्म्याद्याकारश्चित्तविशेषो मार्गः । मार्गण्
अशेषणे, मार्ग्येतेऽन्विष्यते याच्यते निरोधार्थिभिरिति चुरा- ॥
दिणिजन्तत्वेनाश्रय्य । निष्केशास्या चित्तस्य निरोधः ।
निवृत्त्यते रागद्वेषोपहतचित्तलक्षणं समारोऽनेनेति करणे
घञि, मुक्तिरित्यर्थः । दुःखादौनामित्यथादिशब्दोऽनेकार्थोऽपि
व्यवस्थायां भन्तव्यः । यदुक्तम्

सामीप्ये च व्यवस्थायां प्रकारेऽवयवे तथा ।

10

चतुर्ध्वर्षेषु मेधावी आदिशब्दः तु लक्षयेत् ॥ १ ॥

तथादिशब्दः सामीप्ये यथा सामादौ घोष इति, व्यव-
स्थायां यथा ब्राह्मणादयो वर्णा इति, प्रकारे यथा आद्या
देवदत्तादय इति देवदत्तसदृशा आद्या इत्यर्थः, अवयवे यथा
साम्नादयो गृहा इति । अथ तु व्यवस्थार्थं भगच्छते । दुःख- 15
मादि प्रथमं घेया तानि तथा तेषामिति वक्ष्यमीहि ॥

अथ दुःखतत्त्वं व्याचिख्यासुराह ।

दुःखं ससारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्तिता ।

विज्ञानं वेदना सञ्ज्ञा सत्कारो रूपमेव च ॥ ५ ॥

दुःखं दुःसत्तत्त्वं किमित्याह । समरन्ति स्थानात्स्थानान्तरं 20
भगद्भवान्तरं वा गच्छन्तीत्येवमीष्टा ससारिणः स्कन्धाः ।

सचेतना अचेतना वा परमाणुप्रचयविशेषा । ते च स्कन्धा
पञ्च प्रकीर्तिता । वाक्यस्य सावधारणत्वात्पक्षैवाख्याता । न
तपर कस्यिदात्माख्य स्कन्धोऽस्तीति । के ते स्कन्धा इत्याह ।
विज्ञानमित्यादि । विज्ञानस्कन्ध, वेदनास्कन्ध, मज्ञास्कन्ध,
० सस्कारस्कन्ध, रूपस्कन्धश्च । एवमशब्द पूरणार्थ, चशब्द
समुच्चये । तत्र रूपविज्ञान रसविज्ञानमित्यादि निर्विकल्पक
विज्ञान विशिष्टज्ञान विज्ञानस्कन्ध । निर्विकल्पक च ज्ञान-
मेवरूपमवसेधम् ।

अस्ति ज्ञानोचन ज्ञान प्रथम निर्विकल्पक ।

10 यासमूकादिविज्ञानसदृशं शब्दवस्तुजम् ॥ १ ॥ इति ॥

सुखा दुःखा अदुःखसुखा चेति वेदना वेदनास्कन्ध ।
वेदना हि पूर्वकृतकमविपाकतो जायते । तथा च सुगत
कदाचिद्विज्ञानमटाम्यमान कण्टकेन चरणे विद्ध प्राह ।

इत एकनवते कल्पे शता मे पुरुषो हत ।

10 तत्कर्मणो विपाकेन पादे विद्धोऽस्ति भिषव ॥ इति ॥

संज्ञानिमित्तोद्बुद्धणात्मक प्रत्यय मज्ञास्कन्ध । तत्र मज्ञा
गौरित्यादिका । गोलादिक च तत्प्रतिपत्तिनिमित्तम् । तयो-
द्बुद्धणा योजना, तदात्मक प्रत्ययो नामज्ज्ञात्यादियोजनात्मक
सविकल्पक ज्ञान मज्ञास्कन्ध इत्यर्थ ॥ पुण्यापुण्यादिधर्म-

20 समुदाय सस्कारस्कन्ध यद्य सस्कारस्य प्रबोधात्पूर्वानुभूते
विषये करणादि समुत्पद्यते ॥ दृष्टिवीधानादयो रूपादयश्च
रूपस्कन्ध । ॥ चेतिभ्यो विज्ञानादिभ्यो व्यतिरिक्त कथनात्माख्य

पदार्थं सुखदुःखेच्छादेषज्ञानाधारभूतोऽध्यक्षेणावधीयते । नाप्यनु-
मानेन, तदव्यभिचारिस्त्रिङ्गपक्षणाभावात् । न च प्रत्यक्षानुमान-
व्यतिरिक्तमथाविसर्वादि प्रमाणान्तरमस्तीति । ते च पञ्च
स्कन्धा क्षणमात्रावस्थायिन एव वेदितव्याः, ॥ पुनर्नित्या
कियत्कालावस्थायिनो वा । एतच्च क्षणिका सर्वरूपा इत्यत्र 5
दर्शयिष्यते ॥ दुःखतत्त्व पञ्चभेदतणभिधायाथ दुःखतत्त्वस्य
कारणभूत समुदयतत्त्व व्याख्याति ।

समुदेति यतो लोके रागादीना गणो ऽखिलः ।

आत्मात्मौयभावाख्य समुदयः स उदाहृतः ॥ ६ ॥

यतो यस्मात्समुदयालोके लोकमध्ये रागादीना रागदे- 10
पादिदोषाणा गण समवायो ऽखिलः समस्तः समुदेति
समुद्भवति । कीदृशो गण इत्याह । आत्मात्मौयभावाख्यः ।
आत्मा स्वः, आत्मौय स्वकीयः, तयोर्भावमात्रम् । आत्मात्मौय-
भावः अयमात्मा अय आत्मौय इत्येव भवन्ति इत्यर्थः । उप-
सृष्टचणस्यादयः परो ऽथ च परकीय इत्यादि भवन्तो द्रष्टव्यः । स 15
एवाख्या नाम यस्तु स आत्मात्मौयभावाख्यः । अयं भावः ।
आत्मात्मौयमवस्थेन परपरकीयादिमवस्थेन वा यतो रागदेषा-
दयः समुद्भवन्ति, समुदयो नाम तत्त्वम् । बौद्धमत उदाहृतः
कथितः । अचोत्तरार्धे सप्तनवाक्षरपादद्वये कन्दोन्तरसङ्घावा-
च्छन्दोभङ्गदोषो न चिन्त्यः, आर्यत्वात्प्रभुतशान्तस्य ॥

अथ दुःखसमुदयतत्त्वयोः संसारनिमित्तयोर्विपर्ययभूते मार्ग-
निरोधतत्त्वे प्रपञ्चयसाह ।

क्षणिका' सर्वसंस्कारा इत्येव वासना यका ।

स मार्ग इह विज्ञेयो निरोधो मोक्ष उच्यते ॥ ७ ॥

- ७ परमनिष्ठे काले चणः । तत्र भवा क्षणिका क्षणमात्राव-
स्थितय इत्यर्थः । सर्वे च ते संस्काराश्च पदार्थाः सर्वसंस्कारा
क्षणविनश्वराः सर्वे पदार्था इत्यर्थः ॥ तथा च बौद्धा अभिदधति ।
संस्काराणां पदार्थे क्षणवत्त्वमात्रं किं विनश्वरसंस्काराणां उच्यते
ऽविनश्वरसंस्काराणां वा । यद्यविनश्वरसंस्काराणां, तदा तद्व्यापिकाया
१० क्रमयौगपद्याभ्यामपक्रियायाः अभावात्पदार्थस्यापि व्याप्यत्वाभावः
प्रसज्यते । तथाहि । यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थसिद्धिः ।
स च नित्योऽर्थोऽपक्रियायाः प्रवर्तमानः क्रमेण वा प्रवर्तते यौग-
पद्येन वा । न तावत्क्रमेण यतो लोकस्य अर्थक्रियायाः करण-
काले तस्यापरापक्रियायाः करणसंस्काराणां विद्यते न वा । यदि
१५ विद्यते क्षुत् क्रमेण करोति । अथ सहकार्यपेक्षया इति चेत्,
तेन सहकारिणा तस्य नित्यस्य कश्चिदतिशयः क्रियते न वा ।
यदि क्रियते, तदा किं पूर्वसंस्काराणां परित्यागेन क्रियते ऽपरि-
त्यागेन वा । यदि परित्यागेन, ततो ऽनादवस्थ्यापत्तेर-
नित्यतम् । अथ पूर्वसंस्काराणां परित्यागेन, ततस्तस्य नित्यस्य
२० तत्त्वतोपकाराभावात्किं सहकार्यपेक्षया कर्तव्यम् । अथाकिञ्चि-
त्करा ऽपि सहकारौ तेन विशिष्टकार्यसंयोजनम् । यतः ।

अपेक्ष्यते पर कश्चिदपि कुर्वीत किञ्चन ।

यदकिञ्चित्कर वस्तु किं केनचिदपेक्ष्यते । १॥

अथ तस्य प्रथमार्थक्रियाकरणकाले उपरार्थक्रियाकरणस्वभावो न विद्यते । तथा च सति स्पष्टैव नित्यताहानि । अथासौ नित्यो ऽर्थो यौगपद्येनार्थक्रिया कुर्यात् । तथा सति प्रथमक्षण 5 एवाग्रेषार्थक्रियाणां करणाद्वितीयक्षणे तस्याकर्तृत्वं स्यात् । तथा च सैवानित्यतापत्तिः ॥ अथ तस्य तत्त्वभावत्वात् ता एवार्थ- क्रिया भूयो भूयो द्वितीयादिक्षणेऽपि कुर्यात्, तदसंप्रत कृतस्य करणाभावादिति । किं च द्वितीयादिक्षणसाध्या अप्यर्थसार्था प्रथमक्षण एव प्राप्नुवन्ति, तस्य तत्त्वभावत्वात्, अतस्त्वभावे च 10 तस्यानित्यत्वप्राप्तिरिति । तदेव नित्यस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थ- क्रियाविरहाच्च स्वकारणेभ्यो नित्यस्योत्पाद इति ॥ अथ विनश्यत्स्वभावः समुत्पद्यते । तथा च सति विघ्नाभावादायातम- स्मदुक्तमग्रेषपदार्थजातस्य क्षणिकत्वम् । तथा शोक्तम् ।

जातिरेव हि भावानां विनाशे हेतुरिष्यते ।

15

यो जातस्य न च ध्वस्तो मग्नेत्यद्यात्स केन वा ॥ १ ॥

नञ्चनित्यत्वे सत्यपि यस्य घटादिकस्य यदैव मुद्गरादि- सामग्रीसाकस्य तदैव तद्विनश्यत्माकल्प्यते न पुनः प्रतिक्षण, ततो विनाशकारणापेक्षामनित्यानामपि पदार्थानां न क्षणिकत्व- मिति । तदेतदनुपाधितशुरोर्वच, यतो मुद्गरादिमन्त्रिधाने 20 सति यो ऽस्य घटादिकस्यावस्थार्था विनाशस्वभावः स स्वभाव- स्तस्यैवोत्पत्तिममये विद्यते न वा । विद्यते चेत्, आपत्तिरिति तर्हि

- तदुत्पत्तिममात्तरमेव विनश्यत्त्वम् । अथ न विद्यते स स्वभाव
उत्पत्तिममये तर्हि कथं पश्यात्स भवेत् । अथेदृश एव तस्य
स्वभावो यदुत किञ्चन्तमपि कासं स्थित्वा तेन विनष्टव्यमिति
चेत् तर्हि सुद्धरादिमन्त्रिधाने ऽप्येव एव तस्य स्वभावः स्यात् ।
5 ततो भूयो ऽपि तेन तावत्कालं स्येयम् । एव च सुद्धरादि-
घातघतपाते ऽपि न विनाशो भवेत् । जात कल्पान्तस्थाधिल
घटादे । तथा च जगद्भवहारव्यवस्था विलोपपातकपद्धिस्तथा ।
इत्यभ्युपेयमभिष्फुनापि क्षणक्षयित्वं पदार्थानाम् । प्रयोगस्त्वेवम् ।
यद्विनश्यस्वभावः तदुत्पत्तिममये ऽपि तत्स्वरूपं यथान्यक्षण-
10 वर्तिघटस्य स्वरूपम् । विनश्यस्वभावः च रूपरसादिकमुदघत
आरभ्येति स्वभावहेतुः । तदेव विनाशहेतोरकिञ्चित्करत्वात् ।
स्वहेतुत एव पदार्थानामगित्यानामेवोत्पत्तेः क्षणिकत्वमवस्थित-
मिति । ननु यदि क्षणक्षयिणो भावाः, कथं तर्हि स एवाय-
मिति ज्ञानम् । उच्यते । निरन्तरमदृशापरापरक्षणनिरीक्षण-
15 चैतन्योदयादग्निशानुसन्धाच्च पूर्वक्षणप्रलयकाल एव दीपकस्ति-
काया दीपकस्तिकान्तरमिव तत्सदृशमपरं क्षणान्तरमुदघते ।
तेन समानाकारज्ञानपरपरापरिचयचिरतरपरिणामाच्चिरन्तरो-
दयाच्च पूर्वक्षणानामन्यतोच्छेदे ऽपि स एवायमित्यथवस्याय
प्रसभं प्रादुर्भवति । दृश्यते च यथासूनपुनरुत्पत्तेषु नखकेश-
20 कलापादिषु स एवायमिति प्रतीतिः तथेहापि किं न
समाप्यते स्वप्नेन । तस्मात्सिद्धमिदं यत्क्षतत्वमिति ।
अत एव युजियुक्तमेतत् क्षणिकाः सवस्तुकारा इति ॥ अथ ।

प्रभुत प्रसूयते । चणिका सर्वसंस्कारा इत्यत्र इतिशब्दाप्रका-
 राणात् नास्यात्मा कश्चन, किं तु ज्ञानवर्णमताना एव भन्ती
 त्यादिकमत्र गृह्यते । ततोऽयमर्थः । चणिका सर्वे पदार्था,
 नास्यात्मेत्याद्याकारा एवमीदृशी यथा, स्वार्थे कप्रत्यये, या
 वामना पूर्वज्ञानजनिता तदुत्तरज्ञाने शक्तिः सणपरपराप्राप्ता 5
 मानसी प्रतीतिरित्यर्थः ॥ स मार्गे नामार्थमत्य, इह बौद्धमते,
 विज्ञयोऽवगन्तव्यः । सर्वपदार्थचणिकत्वनैरात्म्याद्याकारचित्त-
 विज्ञेयो मार्ग इत्यर्थः । स च निरोधस्य कारणं द्रष्टव्यम् ॥ अथ
 चतुर्थमायमत्यमाह । निरोधो निरोधनामकं तत्त्वं, मोक्षो
 ऽपवर्गः, उच्यतेऽभिधीयते । चित्तस्य निष्केशावधारूपो 10
 निरोधो सुक्तिर्निगद्यत इत्यर्थः । एतानि तु स्वादीन्यार्थमत्यानि
 चत्वारि यानि अन्यतत्त्वाचामन्तरमेवोक्तानि सौचान्तिकमतेनैवेति
 विज्ञेयम् । वैभाषिकादिभेदनिर्देशं विना सामान्यतो बौद्धमतेन
 तु द्वादशैव चे पदार्था भवन्ति तानपि सप्तति विवक्षु
 प्रोक्तमेवमाह ।

15

पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च मानसम् ।

धर्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि च ॥ ८ ॥

पञ्चसंख्यानौन्द्रियाणि श्रोत्रचक्षुष्माणरसनस्पर्शनरूपाणि ।
 शब्दाद्या शब्दरूपरसगन्धस्पर्शा पञ्च विषया इन्द्रियगोचरा ।
 मानसं चित्तं चक्षुः शब्दायतनमिति नामान्तरम् । धर्मा 20
 सुखदुःखादयस्तेषामायतनं गृह्य शरीरमित्यत्र । एतान्यनन्तरो-

कानि दादशसंख्यानि आयतनानि आयतनसंज्ञानि तत्त्वानि,
 च समुच्चये, न केवलं प्रागुक्तानि चत्वारि दुःखादीन्नेव किं
 त्वेतानि दादशायतनानि च भवन्ति । एतानि चायतनानि
 चणिकानि ज्ञातव्यानि । यतो बौद्धा अचैवमभिदधते । अर्थ-
 ५ क्रियासंज्ञा सत्त्वं प्रागुक्तन्यायेनाचणिकाच्चिर्वर्तमानं चणिके-
 स्वेवावतिष्ठते । तथा च सति सुखं चणिकत्वानुमानं
 यत्सत्त्वचणिकं, यथा प्रदीपकलिकादि । सन्ति च दादशा-
 यतनानीति । अनेन चातुमानेन दादशायतनव्यतिरिक्तस्याप-
 रस्यार्थस्याभावात्, दादशसंख्यायतनेष्वेव चणिकत्वं व्यवस्थितं
 10 भवतीति ॥

तदेव सौवर्णिकमतेन चत्वारि दुःखादीनि तत्त्वानि
 सामान्यतो बौद्धमतेन चायतनरूपाणि दादश तत्त्वानि प्रतिपाद्य
 संप्रति प्रमाणस्य विशेषलक्षणमवधारिणीयम् । तच्च सामान्य-
 लक्षणविनाभावोति प्रथमं प्रमाणस्य सामान्यलक्षणमुच्यते ।
 1० प्रमाणमविश्ववादि ज्ञानमिति । अविश्ववादकं ज्ञानं प्रमाणम् ।
 अविश्ववादकत्वं चायमापकत्वेन व्याप्तिमर्चाप्रापकस्याविश्ववादित्वा-
 भावात् केशाण्डकुशानवत् । अयमापकत्वं च प्रवर्तकत्वेन व्यापि,
 अप्रवर्तकस्याप्रापकत्वात् । तददेव प्रवर्तकत्वमपि त्रिषथोप-
 दशकत्वेन ध्यामग्रे । न हि ज्ञानं हन्ते गृहीत्वा पुरुषं प्रवर्तयति,
 20 स्वविषयं तूपदशयत्प्रवर्तकमुच्यते प्रापकं चेति । स्वविषयोप-
 दशकत्वव्यतिरेकेण नान्यप्रापकत्वम् । तच्च शक्तिरूपम् । उक्तं च
 'प्रापणशक्तिः प्रामाण्यं तदेव च प्रापकत्वम्' इति ॥

स्वविषयोपदर्शके च प्रत्यक्षानुमाने एव, न ज्ञानान्तरम् ।
 अतस्ते एव स्वच्छास्ते, तद्योश्च द्वयोरप्यविश्वादाकलमक्षि
 नत्तणम् । प्रत्यक्षेण धर्मक्रियासाधक वस्तु दृष्टतयावगत
 मत्प्रदर्शितं भवति, अनुमानेन तु दृष्टलिङ्गाव्यभिचारितया-
 ध्यवसित मत्प्रदर्शितं भवतीत्यनयो स्वविषयप्रदर्शकत्वमेव 5
 प्रापकत्वम् । यद्यपि च प्रत्यक्षस्य क्षणो याज्ञ स च निवृत्तत्वात्
 प्राप्यते, तथापि तत्सतानो ऽध्यवसेय । प्रवृत्तो प्राप्यत इति,
 सतानविषय प्रदर्शिताप्रापकत्वमध्यक्ष्य प्रामाण्यम् । अनु-
 मानस्य तु लिङ्गदर्शने विकल्प्य स्वाकारो याज्ञो न याज्ञो
 ऽर्थः । प्राप्यन्तु याज्ञ । स्वाकाराभेदेनाध्यवसित इति । 10
 तद्विषयमस्यापि प्रदर्शितार्थप्रापकत्व प्रामाण्यम् । तदुक्तम्
 “न ह्याभामर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानो ऽर्थक्रियाया विश्वाद्यते”
 इति । प्राप्यमाण च वस्तु नियतदेशकालाकार प्राप्यत इति
 तथाभूत-मत्प्रदर्शकयो प्रत्यक्षानुमानयोरेव प्रामाण्यं, न
 ज्ञानान्तरस्य । तेन पीतशुद्धादिषाधिज्ञानानामपि प्रापकत्वा- 1,
 प्रामाण्यप्रसक्तिर्न भवति, तेषां प्रदर्शिताप्रापकत्वात् ।
 यद्देशकालाकार हि वस्तु तै प्रदर्शितं, न तत्तथा प्राप्यते ।
 यच्च यथा प्राप्यते, न तैस्तथा प्रदर्शितं, देशादिभेदेन
 वस्तुभेदस्य निश्चितत्वादिति न तेषां प्रदर्शिताप्रापकता ।
 ततो न प्रामाण्यमपि न नापि प्रमाणद्वयव्यतिरिक्त शब्दादिक 20
 प्रदर्शिताप्रापकत्वेन प्रमाणं, तत्प्रदर्शितस्य देशाद्यनियत-
 स्वरूपस्यामत्वेन प्राप्तुमशक्तेः । तत्प्रदर्शितार्थस्यानियतत्वं च

साक्षात्पारपर्येष वा प्रतिपाद्यादेरर्थानुपपत्तेः । ततः स्थित
 प्रदर्शितार्थप्रापणशक्तिस्त्रिभावमविसवादकत्वं प्रमाणं दधोरेव
 प्रापणशक्तित्वं प्रमाणस्याद्यादिनाभावनिमित्तदशमशृष्टभाविना
 विकल्पेन निरूप्यते । तथाहि । प्रत्यक्षदशनापरनामकं यतो
 5 इत्यादिपक्षं तद्व्यक्तमात्रात् स्वानुरूपपादभायोत्पादनासिद्धित्व-
 दर्थान्विनाभावित्वं प्रापणशक्तिनिमित्तं प्रमाणं स्वतो निदिशो-
 तीत्युच्यते न पुनश्चानन्तरं तन्निश्चायकमपेक्षते इत्यादि-
 भूताविवः । ततोऽविसवादकत्वमेव प्रमाणलक्षणं युक्तम् । अथ
 प्रमाणस्य विशेषलक्षणं विवक्षुः प्रथमं प्रमाणसंख्यां नियमयन्नाह ।

10 प्रमाणे द्वे च विज्ञेये तथा सौगतदर्शने ।

प्रत्यक्षमनुमानं च सम्यग्ज्ञानं त्रिधा यत ॥ ६ ॥

तथाग्रहं प्रयुक्तत्वापेक्षया समुच्चये, अग्रहोऽवधारणे ।
 ततोऽवमयः । सौगतदर्शने द्वे एव प्रमाणे विज्ञेये न पुनरेक-
 शेषे चत्वारि पञ्च पञ्चा प्रमाणानि । एतेन चार्वाकसांख्यादि-
 15 परिकल्पितं प्रमाणसंख्यानन्तरं शौद्धं न मन्यन्त इत्यावेदित-
 भवति । ते द्वे के प्रमाणे इत्याह । प्रत्यक्षमनुमानं च । सुतो
 द्वे एव प्रमाणे इत्याह । सम्यग् अविपर्येत विमवादरहित-
 मिति यावत् ज्ञानं यतो हेतोर्दिधा । सर्वं वाक्यं सावधारण-
 मिति न्यायाद्विधैव न त्रैधा त्रिधा वेति । अथ केचिदाहुः ।
 20 यथात्र द्विधेत्युक्ते हि द्विधैव न त्रैधा त्रिधा वेत्येवमन्ययोग-
 मवच्छेदः । तथा चैवो धनुर्धर इत्यादिष्वपि चैवस्य धनुर्धर-

तमेव स्यान्न तु शौर्योदार्यधैर्यादयः । तदयुक्तं यत सर्वं
वाक्यं सावधारणमिति न्याये ऽप्याग्नद्वितस्यैव व्यवच्छेदः ।
पराय हि वाक्यमभिधीयते । यदेव च परेण व्यामोक्षादा-
ग्नद्वितं तस्यैव व्यवच्छेदः । चैत्रो धनुर्धर इत्यादौ च चैत्रस्य
धनुर्धरत्वायोग एव परैराग्नद्वितं इति तस्यैव व्यवच्छेदो नान्य- 5
धर्मस्य । इह चावाकसाख्यादयः एकैकधर्मनेकधा च सम्यग्-
ज्ञानमाज्ञा, अतो नियतद्वैविध्यप्रदर्शनेन एकत्ववृद्धत्वे सम्यग्-
ज्ञानस्य प्रतिक्षिपति । एव चायमेवकारो विग्रेषणेन विग्रेष्येण
क्रियया च सह भाव्यमाण क्रमेणयोगान्ययोगात्यन्तायोगव्यव-
च्छेदकारित्वान्निधा भवति । यद्विनश्य । 10

अयोग योगमपरैरत्यन्तायोगमेव च ।

व्यवच्छिन्नन्ति धर्मस्य निपातो व्यतिरेचकः ॥१॥

निपात एवकारः, व्यतिरेचको निवर्तकः ।

विग्रेषणविग्रेष्याभ्यां क्रियया च सहोदितः ।

विवक्षातो ऽप्रयोगे ऽपि तस्यार्थो ऽयं प्रतीयते ॥२॥ 15

व्यवच्छेदफलं वाक्यं यतश्चैत्रो धनुर्धरः ।

पार्थो धनुर्धरो नील मरोजमिति वा यथा ॥३॥

सम्यग्ज्ञानस्य च द्वैविध्यं प्रत्यक्षपरोक्षविषयद्वैविध्या-
दवशेषम् । यतो ऽत्र प्रत्यक्षविषयादन्य सर्वो ऽपि परोक्षो
विषयः । ततो विषयद्वैविध्यात्तद्वहके सम्यग्ज्ञाने अपि द्वे 20
एव भवतो न न्यूनाधिके । तत्र यत्परोक्षार्थविषयं सम्यग्ज्ञानं,
तत्प्रसाधेन धर्मिणा च सर्वज्ञादन्यत सकाशात्सामान्येना-

- कारेण परोक्षार्थस्य प्रतिपत्तिरूप, ततमदनुमाने ऽतभूत-
मिति । प्रत्यक्षानुमानसंक्षेपे द्वे एव प्रमाणे । तथाहि । न
परोक्षो ऽर्थः साक्षात्प्रमाणेन प्रतीयते, तस्यापरोक्षत्वप्रसङ्गे ।
विकल्पमानस्य च स्वतन्त्रस्य रागादिविकल्पवदप्रमाणत्वात्
॥ परोक्षायाप्रतिषेद्धस्यावगदतया तदव्यभिचारिभावात् । न च
स्वभावेन विनाभूतो ऽर्थः परोक्षार्थस्य गमको अतिप्रसङ्गे ।
अभिज्ञा चावगदस्यापि गमकत्वे प्रत्यामत्तिविप्रकषाभावात् न
मर्षश्च प्रतिपत्तिहेतुर्भावेत् । ततो यदेवविधार्यप्रतिपत्तिनि-
वन्धः प्रमाणं तदनुमानमेव, तस्यैवसंक्षेपत्वात् । तथा च
10 प्रयोगः । यदप्रत्यक्षं प्रमाणं तदनुमानात्तभूतं, यथा लिङ्ग-
संज्ञाभावि । अप्रत्यक्षप्रमाणं च शब्दादिकं प्रमाणान्तरत्वेना-
भ्युपगम्यमानमिति स्वभावहेतुः । यच्च यवान्तभूतं तस्य न
ततो बहिर्भावः, यथा प्रसिद्धान्तभवस्य कश्चित्कस्यापि ।
अतभूतं चेदम् । प्रत्यक्षादन्यत्प्रमाणमनुमानमिति स्वभावविह-
15 दूषणं । अतर्भावबहिर्भावयोः परस्परपरिहारमित्यसंक्षेप-
तया विरोधान् । आह परः । भवतु परोक्षविषयस्य प्रमाण-
स्यानुमाने ऽन्तर्भावः । अर्थान्तरविषयस्य च शब्दादेस्तस्यान्त-
र्भावो न युग इति चेन्न प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामन्यस्य प्रमेयस्यार्थ-
स्याभावात्, प्रमेयरहितस्य च प्रमाणस्य प्रामाण्यासम्भवात् ।
20 प्रतीयते ऽनेनार्थे इति प्रमाणमिति व्युत्पत्त्या मप्रमेयस्यैव
तस्य प्रमाणत्वव्यवस्थिते । तथाहि । यद्विद्यमानप्रमेयं न
तत्प्रमाणं यथा केशान्दुकादिज्ञानम् । अविद्यमानप्रमेयं च

माणद्वयानिरिक्तविषयतयाभ्युपगम्यमान प्रमाणान्तरमिति
 रणोपलब्धिः, प्रमेयस्य साक्षात्पारपर्येण वा प्रमाण प्रति
 रणत्वात् । तदुक्तम् । “नाननुष्ठतान्वयव्यतिरेक कारण
 कारण विषय” इति । प्रत्यक्षपरोक्षातिरिक्त प्रमेयान्तर
 मस्तीति चाध्यक्षेणैव प्रतिपाद्यते । अथ च हि पुरस्मितार्थ- ८
 ममर्थादुपजायमान तद्गतात्मानियतप्रतिभासावभासादेव तस्या-
 स्य प्रत्यक्षव्यवहारकारण भवति । तदन्यार्थात्माना च तस्य
 व्यवच्छिन्दानमन्यापरोक्षमर्थज्ञात सकल राशन्तरत्वेन व्यवस्था-
 यन्तृतीयप्रकाराभाव च साधयति, अध्यक्षेणाप्रतीक्षमानस्य
 वक्तामर्थज्ञातस्यान्यत्वेन परोक्षतया व्यवस्थापनात् । अन्यथा 10
 मस्य तद्वयार्थरूपताव्यवच्छेदे स्वीयरूपतयापि परिच्छेदो न
 भवेदिति न किञ्चिप्रत्यक्षेणावगत भवेत् । प्रतिनियतस्वरूपता
 हि भावामा प्रमाणतो व्यवस्थिता । अन्यथा सर्वस्य सर्व-
 थोपलब्धादिप्रसङ्गत प्रतिनियतव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गिर्भवेत् ।
 प्रतिनियतस्वरूपता चेन्न प्रत्यक्षावगता किमन्यद्रूप तेन 15
 तस्यावगतमिति पदार्थस्वरूपावभाशिनाध्यक्षेण प्रमेयान्तराभाव
 प्रतिपादित एव । अनुमानतो ऽपि तदभाव प्रतीक्षत एव,
 अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामितरप्रकारव्यवच्छेदेन तदितरप्रकार-
 व्यवस्थापनात् । प्रयोगस्यापि । यच्च यत्प्रकारव्यवच्छेदेन तदि-
 तरप्रकारव्यवस्था, न तच्च प्रकारान्तरसम्भव । तद्यथा पीतादौ 20
 ग्रीणप्रकारव्यवच्छेदेनाग्रीणप्रकारव्यवस्थायाम् । अस्ति च प्रत्यक्ष-
 परोक्षयोरन्यतरप्रकारव्यवच्छेदेनेतरप्रकारव्यवस्था व्यवच्छिद्य-

कल्पना यथा गौरिति । आदिशब्दाद्गुणक्रियाद्रव्यपरिग्रहः ।
तत्र गुणकल्पना यथा शुक्ल इति । क्रियाकल्पना यथा पाचक
इति । द्रव्यकल्पना यथा दण्डी भूख्यो वेति । आभि कल्प-
नाभी रक्षित शब्दरहितम्वलक्षणजम्भत्वात्प्रत्यक्षस्य । उक्तं च ।
न ह्यर्थं शब्दा सन्ति तदात्मानो वा, येन तस्मिन् प्रतिभा-
समाने प्रतिभाधेरस्थित्यादि । एतेन स्थिरस्थलघटपटादि-
बाह्यवस्तुषादिषु सविकल्पकज्ञानस्य प्रत्यक्षतां निरस्यति । पुनः
कौटुर्चं प्रत्यक्षम् । अभ्रान्तम् । अतस्मिन्नुद्बोधो भ्रान्तिरिति
वचनात् । नासद्भवस्तुपाहक, किं तु यथावत्परस्परविविक्त-
क्षणस्यैव परमाणुलक्षणस्थलक्षणपरिच्छेदकम् । अनेन निर्वि- 10
कल्पकानां भ्रान्तैर्मिरिकादिज्ञानानां प्रत्यक्षतां प्रतिक्षिपति ॥
इदं च चतुर्धा । इन्द्रियज्ञानं, मानसं, स्वप्नवेदनं, योगिज्ञानं
च ॥ तत्र चतुरादौन्द्रियपञ्चकाश्रयेणोत्पन्नं बाह्यरूपादिपञ्च-
विधयास्तम्बनं ज्ञानमिन्द्रियप्रत्यक्षम् ॥ स्वविषयानन्तरं विषय-
सहकारिणेन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययसञ्ज्ञकेन जनितं मनो- 15
विज्ञानं मानसम् । स्वविषयस्य घटादेरिन्द्रियज्ञानविषय-
भ्यागन्तरो विषयो द्वितीयः क्षणः, तेन सहकारिणा सह
मिलित्वा इन्द्रियज्ञानेनोपादानेन समानन्तरप्रत्ययसञ्ज्ञकेन
यज्जनितं मनोविज्ञानं तन्मानसम् । समनन्तरप्रत्ययविशेषणं
योगिज्ञानस्य मानसत्वप्रसङ्गो निरस्तः । समनन्तरप्रत्ययशब्दः 20
स्वप्नतामवतिन्युपादाने जाने रूढ्या प्रसिद्धः । ततो भिन्न-
स्वप्नतामवतिन्युपादाने जाने पृथग्ज्ञाचित्तानां समनन्तरव्यप-

देशो नास्ति ॥ सर्वचित्तरैतानामात्मसवेदन स्ववेदम् ।
चित्तं वस्तुमान्पादकं ज्ञानम् । चित्ते भवाद्यैता वस्तुविशेष-
रूपपादका सुखदुःखोपेक्षाचक्षणा । तेषामात्मा येन वेद्यते
तत्स्वसवेदनमिति ॥ भूतार्थभावनाप्रकल्पपर्यन्तज योगिज्ञानम् ॥
॥ भूतार्थं प्रमाणोपपत्त्यर्थं । भावना पुन पुनश्चेतसि समारोपः ।
भूतार्थभावनाप्रकल्पपर्यन्ताज्ज्ञात योगिज्ञानम् ॥

ननु यदि क्षणव्ययिण परमाणु एव तात्त्विकास्तर्हि
किमिति चेत् ॥ यद्यप्यष्टकटनक्षुटादिस्तूलायप्रतिभास इति
चेत् । निरालम्ब एवायमनादिवितथवामनाप्रवर्तितस्तूलायाव-
१० भासो निविषयत्वादाकाशकेशवत्प्रज्ञानदेति । यदुक्तम् ।
याज्ञो न विद्यते क्षीर्यो यथा शरीरैविकल्प्यते ।
वामनाक्षुटित चित्तमर्थाभासे प्रवर्तते ॥१॥ इति ॥
नान्यो ऽनुभासो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवो ऽपरः ।
याज्ञपादकवैधुर्यात्म्यं चैव प्रकाशते ॥२॥ इति च ॥

१५ ननु प्रत्यक्षेण क्षणव्ययिपरमाणुरूपं स्वमक्षणं कथं न वेद्यत
इति चेत् । उच्यते । प्रत्यक्षं हि वतमानमेव सन्निहितं वस्तु
रूपं प्रत्येति न पुनर्भाविभूतं तदसन्निहितत्वात्तस्य । तद्वि-
प्रत्यक्षानन्तरं नीनरूपतानिषयवत्क्षणव्ययनिर्णयं कुतो गोत्यद्यत
इति चेत् । उच्यते । तदैव श्रुतिः पूर्वदेशकालदशामवन्विता
२० वस्तुनो ऽध्यवस्यन्ती क्षणव्ययिण्यमुत्पद्यमानं निवारयति । अतः
एव सौमतेरिदमभिधीयते । दशनेन क्षणिकाक्षणिकत्वमाधा-
रण्याधस्य विषयोकरणात् कुतश्चिद्भ्रमनिमित्तादक्षिकत्वरोपे

ऽपि न दर्शनमक्षयिकत्वे प्रमाण, किं तु प्रत्युताप्रमाण,
विपरीताध्यवसायाक्रान्तत्वात् । चषिकत्वे ऽपि न तत्प्रमाण,
अनुह्याध्यवसायजनत्वात् । नीलरूपे तु तथाविधनिश्चय-
करणात्प्रमाणमिति । ततो युक्तमुक्त निर्विकल्पकमभ्रान्तं च
प्रत्यक्षमिति । अत्र “अभ्रान्त” इति विशेषणग्रहणादनुमाने च ८
तदग्रहणादनुमान भ्रान्तमित्यावेदयति । तथाहि । भ्रान्तमनु-
मान, सामान्यप्रतिभासितत्वात्, सामान्यस्य च बहिः स्वलक्षण-
व्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पाभ्यामपाक्रियमाणतयायोगात्, सामा-
न्यस्य स्वलक्षणरूपतयानुमाने विकल्पनात् । अतस्मिन् स्वलक्षणे
तद्वद्ग्रहणं स्वलक्षणतया परिच्छेदस्य भ्रान्तिलक्षणत्वात् । प्रामाण्य 10
पुनः प्रणालिकया बहिः स्वलक्षणबलायातत्वादनुमानस्य ।
तथाहि । नार्थं विना तादात्म्यतदुत्पत्तिरूपसंबन्धप्रतिबद्धसिद्धि-
सद्भावो, न तद्विना तदिदं ज्ञानं, न तज्ज्ञानमन्तरेण
प्रागवधारितमवन्तस्मरणं, तदस्मरणे नानुमानमित्यर्थाव्यभिचारि-
त्वाद्भ्रान्तमपि प्रमाणमिति सगौरवते । । तदुक्तम् । 15

अतस्मिन्तद्वद्ग्रहो भ्रान्तिरपि सधामतः प्रमा । इति ॥

अमुमेवाथ दृष्टान्तपूर्वकं नियये धर्मकीर्तिरकीर्तयत् । यथा ।

मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिवुद्ध्याभिधावतो ।

मिथ्याज्ञानाविशेषे ऽपि विशेषो ऽर्थक्रिया प्रति ॥१॥

यथा तथा यथार्थत्वेऽप्यनुमानं तदा तयो ।

20

अर्थक्रियानुरोधेन प्रमाणत्वं व्यवस्थितम् ॥२॥ इति ॥

तयानुमानलक्षणमाह । “विरूपाक्षिद्धतो सिद्धिज्ञानं त्वनु

- मानसजित इत्यादि । चीणि रूपाणि पञ्चधर्मत्वादीनि यस्य,
तत्त्रिरूप, विस्वभावमित्यथ । तन्मात्रिरूपाणि ज्ञाहेतो मन्मग-
वगतालिङ्गिन परोक्षस्य वस्तुनो यज्ज्ञान तदनुमानसंज्ञित
प्रमाणम् । अतु पञ्चाधिष्ठानदण्डनन्तर परोक्षस्य वस्तुनो मानं
५ ज्ञानमनुमानमिति ह्यनुमानशब्दस्यार्थः ॥ अत्र श्लोके चरम-
पादस्य नवाक्षरत्वे ऽप्यापत्ताच्च दोषः ॥ इदमत्र तत्त्वम् । यथा
जने ह्यवादिनिङ्ग्रेर्दुष्टैकिङ्गी राजा नियीयते, तथा चिरूपेण
लिङ्गेन धूमादिना कश्चिदुपलब्धेन परोक्ष पदार्थो लिङ्गी
वज्रादिस्तत्र सद्विज्ञायते । इदं च लिङ्गाभिज्ञिज्ञानमनुमान-
१० मभिधीयते ॥ तच्च द्वेधा, स्वार्थं परार्थं च । यदा च
चिरूपाणि ज्ञात् स्वयं लिङ्गिन साध्यं प्रतिपद्यते तदा स्वार्थं-
मनुमानम् । यदा तु परं प्रति साध्यस्य प्रतिपत्तये
चिरूपहेतुभिधानं तदा परार्थमनुमानमिति । लिङ्गिज्ञानं
तु इति । अत्र तु शब्दो विशेषणाय इदं विग्रिनष्टि । अत्र
१५ यत्त्रिरूपं लिङ्गं लिङ्गिनो गमकमुक्तं तत्त्रिरूपमनुपलब्धि-
स्वभावकायभेदात्तिधेव भवतीति ॥ तत्रानुपलब्धियत्तुर्धा वर्ण्यते
मूलभेदापेक्षया । तद्यथा । विरुद्धोपलब्धिः विरुद्धकार्योपलब्धिः,
कारणानुपलब्धिः, स्वभावानुपलब्धियः । विरुद्धोपलब्धिर्यथा
नाच श्रौतस्पर्शा ऽग्नेः । विरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा नाच श्रौतस्पर्शा
२० धूमात् । कारणानुपलब्धिर्यथा नाच धूमो ऽग्न्यभावात् ।
स्वभावानुपलब्धिर्यथा नाच धूम उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेः ।
शेषान्तु सत्तायानुपलब्धया धर्मविन्दुप्रभृतिशास्त्रप्रतिपादिता

एष्वेव चतुर्षु भेदेष्वन्तर्भवन्तीति प्रतिभेदरूपत्वाच्चाव पृथग्-
भिहिता ॥

स्वभावहेतुर्यथा वृक्षो ऽयं शिशुपात्वात् । कार्यहेतुर्यथा
अग्निरत्र धूमात् । एषु चानुपलब्ध्यादिषु त्रिषु हेतुषु तादात्म्य-
तदुत्पत्तिमवन्धवत्त्वादविनाभावो विद्यते, आद्यान्वयोरनुप- 5
लब्धयो स्वभावहेतोश्च तादात्म्यभावात् मध्ययोरनुपलब्धयो
कार्यहेतोश्च तदुत्पत्तिस्झावात् । अविनाभावश्च तादात्म्यतदु-
त्पत्तिभ्यामेव व्याप्तः । तादात्म्यतदुत्पत्तौ चानुपलब्धिस्वभावकार्य-
स्येव विद्यते, नान्यत्र । ततस्तदात्म्यतदुत्पत्तिप्रतिबन्धविकलानाम-
नुपलब्धिस्वभावकार्यव्यतिरिक्तानामयाना सर्वेषां हेत्वाभासतैव 10
प्रयेतव्याः । तेन सयोग्यादिका वैशेषिकादिकल्पिता हेतवो न
भवन्ति, व्यभिचारस्य सम्भवात् । कारणात्काथानुमानं तु व्यभि-
चारित्वेनैव नाभ्युपगम्यते । यदपि रमतं समानममयस्य रूपादे-
रनुमानं भौगतैरभ्युपगतं, यदपि समयेण हेतुणा कार्योत्पादा-
नुमानं च, ते अपि स्वभावानुमानतयाभ्युपेते । तथाहि । 15
ईदृशरूपान्तरोत्पादसमर्थं प्राक्तनो रूपक्षणः, ईदृशरसजन-
कत्वात्, पूर्वोपलब्धरूपवदिति रूपान्तरोत्पादरूपसामर्थ्यानु-
मानम् । योग्येय प्रतिबन्धविकला बीजादिषामधी स्वकार्योत्पादने
समयत्वात्, पूर्वदृष्टबीजादिषामधीवदिति योग्यतानुमानम् । अतः
स्वभावहेतुप्रभावे एवैते, न पुनः कारणात्काथानुमान इति ॥ 20

अथानुपलब्ध्यादिभेदेन त्रिविधस्यापि लिङ्गस्य यानि त्रीणि
रूपाणि भवन्ति, तान्येवाह

रूपाणि पञ्चधर्मत्व सपक्षे विद्यमानता ।

विपक्षे नास्तिता हेतोरेव चीणि विभाव्यताम् ॥ ११ ॥

- साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी पक्ष, तस्य धर्म पक्षधर्म तद्भाव
 पक्षधर्मत्वम् । पक्षशब्देन साध केवलो धर्मैवाभिधीयते, अवयवे
 ५ समुदायोपचारात् । यदि पुनर्मुख्य एव साध्यधर्मविशिष्टो
 धर्मी पक्षो गृह्येत, तदातुमान व्यर्थमेव स्यात् साध्यस्यापि
 धर्मवैविध्यत्वात् । ततश्च पक्षधर्मत्व पक्षे धर्मिणि हेतो गृह्यात् ।
 स च प्रत्यक्षतो ऽतुमानतो वा प्रतीयते । तच्च प्रत्यक्षतः
 कश्चिद्विप्रदेशे धूमस्य दर्शनम् । अतुमानतश्च शब्दे ह्यतकत्वस्य
 10 निश्चयः । इदमेक रूपम् ॥ तथा समान पक्ष सपक्ष,
 तस्मिन्सपक्षे दृष्टान्ते विद्यमानता हेतोरस्तित्व सामान्येन भाव
 इत्यर्थः । इदं द्वितीय रूप, अस्य च 'अन्वय' इति द्वितीय-
 मभिधानम् ॥ तथा विद्वद् पक्षो विपक्ष साध्यसाधनरहित
 तस्मिन्सपक्षे नास्तिता हेतोरेकान्तोनायकत्वम् । इदं तृतीय
 15 रूपम्, अस्य च 'व्यतिरेक' इति द्वितीयमभिधानम् ॥ एतानि
 पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वन्नक्षणानि हेतोस्तिङ्गस्य चीणि
 रूपाणि ॥ एवमशब्दश्च इतिशब्दार्थत्वादिति विभाव्यता इदयेन
 सम्यगवगम्यताम् ॥ तच्च हेतोर्द्यदि पक्षधर्मत्व रूप न स्यात्,
 तदा महानसादौ दृष्टो धूमो ऽन्वय पर्वतादौ वज्रि गमयेत् ।
 20 न चैव गमयति । ततः पक्षधर्मत्व रूपम् ॥ तथा यदि सपक्ष-
 सत्त्व रूप न स्यात् तदा साध्यसाधनयोरगृहीतप्रतिबन्धस्यापि

पुमो धूमो दृष्टमात्रो घनजय ज्ञापयेत् । न चैव ज्ञापयति ।
 अतः सपक्षसत्त्वं रूपम् ॥ तथा यदि विपक्षासत्त्वं रूपम् ॥ स्यात्
 तदा धूमः साध्यरहिते विपक्षे जलादावपि वज्रिमनुमापयेत् ।
 न चैवमनुमापयति । तेन विपक्षासत्त्वं रूपम् ॥ अथवा ।
 अनित्यः शब्दः, काकस्थः कार्ण्यत्वात् । अथ न पक्षधर्मः । 5
 अनित्यः शब्दः, आवणत्वात् । अथ सपक्षविपक्षाभावादेव न
 सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वे । अनित्यः शब्दः, प्रमेयत्वात्, पटवत् ।
 लोहरोष्यः वज्रः, पार्थिवत्वात्, द्रुमादिवत् । मण्डूमा मण्डूकः,
 उत्प्लुत्योत्प्लुत्यगमनात्, हरिणवत् । निर्जोमा वा हरिणः,
 उत्प्लुत्योत्प्लुत्यगमनात्, मण्डूकवत् । एवमनित्यत्वादिषाध्यविपर्यये 10
 ऽपि हेतूनां वर्तनान्न विपक्षासत्त्वम् ॥ ततः एतानि त्रौणि
 समुद्धानि रूपाणि यस्य हेतोर्भवन्ति, स एव हेतुः स्वमाध्यम्य
 गमको भवति, नापरः । नन्वेवमलक्षणा हेतवः कति भवन्तीति
 चेत् । नमूकः पुरापि एतल्लक्षणा अनुपलब्धिसंभावकार्याख्यास्त्रय
 एव हेतवः इति । एषामुदाहरणानि प्रागेवोपदर्शितानि, 15
 तथापि पुनः स्वभावहेतुवृत्ताद्विधेते । सर्वं क्षणिकमिति पक्षः ।
 सत्त्वादिति हेतुः । अथ हेतुः सर्वमिन्वर्तत इति पक्षधर्मत्वम् ।
 यत्सत्त्वक्षणिकं यथा विगुदादौति सपक्षसत्त्वम् । यत्क्षणिकं न
 भवति, तत्सदपि न भवति, यथा खपुष्पम् । अथ क्षणिकविपक्षे
 नित्ये क्रमयोगपक्षाध्यामर्यक्रियालक्षणस्य सत्त्वस्थानुपपत्तितो 20
 नित्यासत्त्वस्य व्यावृत्तिरिति विपक्षासत्त्वम् । सर्वमित्युपनयः,
 सत्त्वात्सर्वं क्षणिकमिति निगमनम् । एवमन्यहेतुष्वपि श्रेयम् ।

यद्यपि व्याप्युपेत पक्षधर्मतोपसहारूप भौगतैरनुमानमाद्यायि,
 तथापि मन्दमतीभ्युत्पादयितु पञ्चावयवानुमानदर्शनमयदुष्ट-
 मिति । अयमत्र श्लोकद्वयस्य तात्पर्यार्थः । पक्षधमान्वयव्यति-
 रेकलक्षणरूपचयोपलक्षितानि शीघ्रेण लिङ्गानि अनुपलब्धि,
 = स्वभावः कार्यं चेति ॥

अचानुक्तो ऽपि विग्रहे कश्चन लिख्यते । तत्र प्रमाणाद-
 भिन्नमथाधिगम एव प्रमाणस्य क्लृप्तम् । तत्रप्रत्यभिज्ञयोरमा-
 माण्य परस्परविनिर्मुठितलक्षणव्यतिरेकपरमाणुलक्षणानि स्वलक्षणानि,
 प्रमाणगोचरस्तात्त्विकः । वाचनादप्य कमपर्याया एव सन्ति न
 10 द्रव्यम् । द्रव्युनि केवल स्वमत्त्वमेव न पुन परासत्त्वमिति
 सामान्येन बौद्धमतम् ॥

अथवा वैभाषिक-शौचान्तिक-योगाचार-माध्यमिक-भेदा-
 द्रव्यार्था बौद्धा भवन्ति ॥ तत्रायममिति त्रयापरनामकमतमदः ।
 चतु लणिक वस्तु । जातिजनयति । स्थिति स्थापयति । जरा
 15 लज्जरयति । विनाशो विनाशयति । तथात्मापि तथाविध एव
 पुद्गलस्यासावभिधीयते । निराकारो बोधो ऽयं सहभाष्येक-
 सामान्यधीनलक्षणार्थं प्रमाणमिति ॥

शौचान्तिकमत पुनरिदम् । रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्कारा
 स्रवणरीरिणामेते पञ्च स्कन्धा विद्यन्ते, न पुनरात्मा । त एव
 20 हि परलोकगामिनः । तथा च तस्मिद्भूतान्तः । पञ्चेमानि भिन्नव
 मज्जामात्र प्रतिघ्नामात्र भवतिमात्र व्यवहारमात्रम् । कतमानि
 पञ्च । अतीतो ऽध्वा, अनागतो ऽध्वा, सहेतुको विनाशः, आकाशः,

पुद्गल इति । अत्र पुद्गलशब्देन परपरिकल्पितो नित्यत्वव्यापक-
त्वादिधर्मक आत्मेति । बाह्यो ऽर्थो नित्यमप्रत्यक्ष एव ज्ञाना-
कारान्यथानुपपत्त्या तु सञ्चरगम्यते । साकारो बोध प्रमाणम् ।
तथा क्षणिका सर्वमस्कारा । स्वनक्षण परमार्थं यदाहस्तदादिन ।
प्रतिक्षण विगारारवो रूपरसगन्धस्पर्शपरमाणवो ज्ञान चेत्थेव
तत्त्वमिति । अन्यापोह शब्दार्थं । तदुत्पत्तितदाकारताभ्यामर्थ-
परिच्छेद । नैराव्यभावनातो ज्ञानसतानोच्छेदो मोक्ष इति ॥

यौगाचारमतं विदम् । विज्ञानमात्रमिदं भुवनम् । नास्ति
याह्यो ऽर्थः, ज्ञानाद्वैतस्यैव तात्त्विकत्वात् । अनेके ज्ञानसताना ।
साकारो बोध प्रमाणम् । वामनापरिष्ठाकतो नीलपीतादि-
प्रतिभासा । आलस्यविज्ञानं हि सववासनाधारभूतम् । आलस्य-
विज्ञानविशुद्धिरेवापवर्ग इति ॥

माध्यमिकदर्शने तु शून्यमिदं, स्वप्नोपम प्रमाणप्रमेययो
प्रतिभाग । मुक्तिस्तु शून्यतादृष्टे । तदर्थं शेषभावना इति ।
केचित्तु माध्यमिका स्वस्य ज्ञानमाहुः । तदुक्तम् ।

अर्थो ज्ञानमग्नितो मतिमता वैभाषिकेणोच्यते
प्रत्यक्षो ॥ हि बाह्यवस्तुविस्तर मौञ्जान्तिकैराश्रितः ।

यौगाचारमतानुगैरभिमता साकारबुद्धिः परा

गम्यन्ते यत माध्यामा कृतधियः स्वस्या परां न विदम् ॥ इति ।

ज्ञानपारमिताया दम ग्रन्था । तर्कभाषा हेतुविन्दुस्त-
श्लोकार्थतर्कभाषो प्रमाणवार्तिक तत्त्वप्रसङ्गो न्यायविन्दु
कमलगीम्लो न्यायप्रवेशकशेत्यादयस्तद्ग्रन्था इति ॥

एव बौद्धमतमभिधाय तदेष सचिचिष्णुत्तर चाभिसधिसुराह

बौद्धराद्धान्तवाच्यस्य सचेपो ऽय निवेदित ।

नैयायिकमतस्येत कथ्यमानो निशम्यताम् ॥ १२ ॥

बौद्धराद्धान्तस्य सौगतसिद्धान्तस्य यदाह्य तस्य सचेपो
= ऽयमनन्तरोदितो निवेदितो ऽभिहित । नैयायिकमतस्य
शैवशासनस्य सचेपत ऊर्ध्व कथ्यमानो निशम्यता श्रूयताम् ॥

इति तपागणनभोगणदिनमबिम्बौदेवसुन्दरसूरिशिष्ययौगण-
रत्नसूरिविरचिताया तत्करहस्यदौपिकाभिधानायां षड्दर्शनसमु-
च्चयटीकाया बौद्धमतप्रकटनो नाम प्रथमो ऽधिकारः ॥

अथ द्वितीयोऽधिकारः ।

अथादौ नैयायिकानां यौगपराभिधानानां लिङ्गादि-
 क्तिरुच्यते । ते च दण्डधरा, प्रौढकौपीनपरिधाना, कम्ब-
 लेकाप्रावृता, जटाधारिणो, भस्मोद्भूजनपरा, यज्ञोपवीतिनो,
 जलाधारपाचकरा । गौरसाहारा प्रायो वनवासिनो श्रोमूले
 तुम्बक विभ्राणा । कन्दमूलफलाग्निन आतिथ्यकर्मनिरता 5
 सस्त्रीका, निस्त्रीकास्तेषूत्तमा । ते च पञ्चाग्निसाधनपरा करे
 जटादौ च प्राणलिङ्गधराद्यापि भवन्ति । उत्तमा सयमावस्थां
 प्राप्तास्तु नम्रा भ्रमन्ति । एते प्रातर्दन्तपादादिशौच विधाय
 शिव ध्यायन्तो भस्मनाङ्गं चिस्तिं सृजन्ति । यजमानो वन्दमान
 कृताञ्जलिर्वक्ति “ओ नमः शिवाय” इति । गुरुस्तथैव 10
 “शिवाय नमः” इति प्रतिवक्ति । ते च ससद्येव वदन्ति ।

श्रीर्वीं दीक्षा द्वादशान्दीं सेविता योऽपि मुञ्चति ।

दासीं दासोऽपि भवति सोऽपि निवाणमृच्छति ॥

तेषामीश्वरो देवः सर्वज्ञः सृष्टिप्रहारादिरुत् । तस्य चाष्टा-
 दशावताराः श्रमोः । नकुली १, शोम्बकौशिक २, गार्ग्य ३, 15
 मैत्रेय ४, अकौरुष ५, ईशान ६, पारगार्ग्य ७, कपिलाष्ट ८,
 मतुय्यक ९, कुशिक १०, अचि ११, पिङ्गल १२, मुष्यक १३,
 वृहदार्य १४, अगस्ति १५, सतान १६, रात्रीकर १७,

विद्यासुख १८ । एते तेषां तीर्थेणा पूजनीया । एतेषां
पूजाप्रणिधानविधिस्तु तदागमादेदित्य । तेषां सर्वतीर्थेषु
भरटा एव पूजका । देवानां नमस्कारो न चन्द्रुर्ध्वं कार्य ।
तेषु ये निर्विकारास्ते स्वमीमांसागतमिदं पद्य दर्शयन्ति ।

- ८ न स्वर्धुनौ न कृष्णिनो न कपालदाम
नेन्दो कला न गिरिजा न जटा न भस्म ।
यवान्यदेव च न किंचिदुपास्यहे त-
द्रूप पुराण मुनिप्रीलितमौसरस्य ॥१॥
स एव योगिना सेव्यो ह्यर्वाचौनस्तु भोगभाक् ।
१० स ध्यायमानो राव्यादिसुखसुखैर्निवेद्यते ॥२॥

उक्तं च तै स्त्रयोगशास्त्रे ।

वीतराग स्मरन्योगी वीतरागत्वमश्नुते ।

सराग ध्यायतस्तस्य सरागत्व तु निश्चितम् ॥३॥

येन येन हि भावेन पुण्यते यन्त्रवाचक ।

- १५ तेन तन्मयतां याति विश्वरूपो मणिर्यथा ॥४॥ इति ॥

एतत्सर्वं सिद्धवेषदेवादिस्वरूप वैशेषिकमते ऽप्यवसातत्य,
यतो नैयायिकवैशेषिकाणां हि भिन्न प्रमाणतत्त्वानां सख्याभेदे
सत्यप्यन्योन्य तत्त्वानामन्तभावने ऽस्वीयानेव भेदो जायते ।
तेनैतेषां प्रायो मततुल्यता समये ऽप्येते तपस्विनो ऽभिधीयन्ते ।

- २० ते च शैवादिभेदेन चतुर्धा भवन्ति । तदुक्तम् ।

आधारभस्मकोपौनञ्जटायधोपवीतिन ।

स्रस्त्राचारादिभेदेन चतुर्धा शुद्धपस्विन ॥५॥

शैवा पाशुपताश्चैव महाव्रतधरास्तथा ।

तुया काष्ठमुखा मुख्या भेदा एते तपस्विनाम् ॥२॥

तेषामन्तर्भेदा भ्रष्टभक्तस्त्रैजिकतापसादयो भवन्ति ।

भ्रष्टादीना व्रतघट्टे ब्राह्मणादिवर्णनियमो नास्ति । यस्य तु शिवे भक्तिः स व्रतौ भ्रष्टादिर्भवेत् । पर शास्त्रेषु नैयायिकाः सदा शिवभक्तत्वाच्चैवा इत्युच्यन्ते, वैशेषिकास्तु पाशुपता इति । तेन नैयायिकशासनं शैवमाख्यायते, वैशेषिकदर्शनं च पाशुपतमिति । इदं मया यथा श्रुतं यथा दृष्टं चात्राभिदधे । तत्तद्विशेषस्तु तद्व्येभ्यो विज्ञेयः ॥

अथ पूर्वप्रतिज्ञातं नैयायिकमतमचेपमेवाह ।

10

अक्षपादमते देवः सृष्टिसंहारकश्चिवः ।

विभुर्नित्यैकसर्वज्ञो नित्यबुद्धिसमाश्रयः ॥ १३ ॥

अक्षपादेनाद्येन गुरुणा यतः प्रणीतं नैयायिकमतस्य मूलसूत्रं, तेन नैयायिका अक्षपादा अभिधीयन्ते, तन्मतं चाक्षपादमतमिति । तस्मिन्नाक्षपादमते शिवो महेश्वरः, सृष्टिधराचरस्य जगतो निर्माण, संहारस्तदिनाशः । दन्दे सृष्टिसंहारौ । तावसावचिन्त्यप्रतिमाहात्म्येन करोतीति सृष्टिसंहारकः । केवलाया सृष्टेः करणे निरन्तरोत्पाद्यमानो ऽस्य प्राणिगणो भुवनत्रये ऽपि न मायादिति सृष्टिवत्संहारस्यापि करणम् । अत्र प्रयोगमेव शैवा व्याहरन्ते । भूभृधरसुधाकरदिनकरभक्तराकरादिक बुद्धिमत्पूर्वकं, कार्यत्वात् । यद्यत्कार्यं तत्तद्बुद्धिमत्पूर्वकं, यथा घटः ।

20

- कार्यं चेद, तस्मादुद्धिमत्पूर्वकम् । यस्यास्य बुद्धिमासृष्टा, स ईश्वर एवेत्यन्वय । व्यतिरेके गगनम् । न शायमभिद्धो हेतु, भृभृधरादीनां स्वस्वकारणकलापजन्यत्वेनावयवितया वा कार्य-
 त्वस्य जगति सुप्रसिद्धत्वात् । नापि विदुद्धो नैकान्तिको वा,
 5 विपश्चादत्यन्त आरुत्तत्वात् । नापि कालात्ययापदिष्ट, प्रत्यक्षा-
 गमावाध्यमानसाध्यधर्मधर्मविषये हेतो प्रवर्तनात् । नापि
 प्रकरणसम, तत्प्रतिपत्त्यपदार्थस्वरूपसमर्थनप्रचितप्रत्यनुमानो-
 दयाभावात् ॥ अथ निर्घृतात्मवदशरीरत्वादेव न सम्भवति
 सृष्टिसंसारकर्तेश्वर इति प्रत्यनुमानोदयात्कथं न प्रकरणसम
 10 इति चेत् । उच्यते । अथ स्वदीयानुमाने साध्यमान ईश्वरो धर्मी
 स्वया प्रतीतो ऽप्रतीतो चाभिप्रेयते । अप्रतीतश्चेत्, तदा
 स्वत्परिकल्पितहेतोरान्यथासिद्धिदोष प्रसज्येत । प्रतीतश्चेत्,
 तर्हि येन प्रमायेन प्रतीतस्तेनैव स्वयमुद्भाविताजितनुरपि
 किमिति नाभ्युपेयत इति कथमशरीरत्वम् । ततो न प्रकरण-
 15 समदोषता हेतो, अत साधूक्त “सृष्टिसंसारहृष्टिश्च” इति ।
 तथा विभुराकाशवत्सर्वजगद्भाषक । नियतैकस्यानवर्तित्वे ह्यनि-
 यतप्रदेशवर्तिनां पदार्थानां प्रतिनियततयावधिर्माणानुपपत्ते ।
 न ह्येकस्यानखित कुम्भकारो ऽपि दूरतरघटादिघटनाया
 व्याप्रियते । तस्मादिभु ॥ तथा नित्यैकसर्वज्ञ । नित्यस्याभावेकस्य
 20 नित्यैक स चासौ सर्वज्ञश्चेति विशेषणचयसमास । तत्र नित्यो
 ऽप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूप कूटस्थ । ईश्वरस्य ह्यनित्यत्वे परा-
 धीनोत्पत्तिव्यपेक्षया कृतकत्वप्राप्ति । स्तोत्पत्तावपेक्षितपर-

व्यापारो हि भाव इतक इत्यते । इतकस्येकगतकर्ता स्यात्,
तदा तस्याप्यपरेण कर्त्ता भाव्यमनित्यत्वादेव । अपरस्यापि च
कर्तुरन्येन कर्त्ता भवनीयमित्यनवस्थानदौ दुस्तरा स्यात् । तस्मा-
च्चित्य एवाभ्युपगमनीय ॥ नित्यो ऽपि स एको ऽद्वितीयो
मन्यो, बह्वना हि जगत्कर्तृत्वस्वीकारे परस्पर पृथक्पृथग- 5
न्यान्यविषदृशमनित्यप्राप्तत्वेनैकैकपदार्थस्य विषदृशनिर्माणे सर्व-
मममञ्जसमापद्येतेति युक्त “एक” इति विशेषणम् ॥ एको ऽपि
सर्वज्ञ सर्वपदाद्याना सामर्थ्येन ज्ञाता, सर्वज्ञत्वाभावे हि
विधित्सितपदाद्योपयोगिजगत्प्रसृमरविप्रकीर्णपरमाणुकणप्रचयस-
म्यक्षामपौमौलनाचमतया चायातयेन पदार्थाना निर्माण दुर्घट 10
भवेत् । सर्वज्ञत्वे पुन सकलप्राणिनां समीक्षितममुचितकारण-
कलापानुक्रमेण कार्यं वस्तु निर्मिमाणं स्कार्जितपुण्यपापानुमानेन
च स्वर्गनरकयो सुखदुःखोपभोग इदान सर्वयौचित्यं नाति-
वर्तेत । तथा चोक्तं तद्भक्तै

ज्ञानमप्रतिघ यस्य वैराग्यं च जगत्पते ।

15

ऐश्वर्यं चैव धर्मं च सहसिद्धं चतुष्टयम् ॥१॥

अज्ञो जन्तुरनीशो ऽयमात्मन सुखदुःखयो ।

इश्वरप्रेरितो गच्छेत्सुखं वा शब्दमेव वा ॥२॥

अथवा नित्यैकसर्वज्ञ इत्येकमेव विशेषणं व्याख्येयम् । नित्य
सदैको ऽद्वितीयः सर्वज्ञो नित्यैकसर्वज्ञः । एतेनानादिष्वर्वाश्रमी- 20
श्वरमेकं विहायान्य को ऽपि सर्वज्ञ कदापि न भवति । यत
इश्वरादन्येषां योगिना ज्ञानान्यपर सर्वमतीन्द्रियमर्थं ज्ञाना-

भान्यपि स्वात्मान न जानते, ततस्ते कथं सर्वज्ञा स्फुरित्या-
वेदित भवति । तथा नित्यबुद्धिधर्माश्रयो नित्याया बुद्धेर्ज्ञानस्य
स्थान, चणिकबुद्धिमतो हि पराधीनकार्यपिचणने मुख्यकद-
त्वाभावादनौघरत्वप्रसक्तिरिति । ईदृशविशेषणविशिष्टो नैया-
७ यिकमतो शिवो देव ॥

अथ तन्मते तत्त्वानि विवरिषु प्रथम तेषां सख्या नामानि
च समाख्याति ।

तत्त्वानि षोडशामुच प्रमाणादीनि तद्यथा ।

प्रमाणं च प्रमेयं च सशयश्च प्रयोजनम् ॥ १४ ॥

१० दृष्टान्तो ऽप्यथ सिद्धान्तो ऽवयवास्तर्कनिर्णयौ ।

वादो जल्यो वितण्डा च हेत्वाभासाच्छलानि च ॥ १५ ॥

जातयो निग्रहस्थानान्येषामेव प्ररूपणा ।

अर्थोपलब्धिहेतु स्यात्प्रमाणं तच्चतुर्विधम् ॥ १६ ॥

चिभिर्विशेषकम् ॥ व्याख्या ॥ अमुचास्मिन्प्रकारे नैया-
१५ यिकमते प्रमाणादीनि प्रमाणप्रमेयप्रकृतौनि षोडश तत्त्वानि
भवन्ति । तद्यथेत्युपदर्शने । “प्रमाणं च” इत्यादि । तच्च प्रमिति-
रूपसम्बिज्ञानं येन जन्यते, तज्ज्ञानस्य जनक कारण प्रमाणम् ।
प्रमयीयते ज्ञानं जन्यते ऽनेनेति प्रमाणमिति व्युत्पत्तेः । ज्ञानस्य
च जनक द्विविधम् । अचेतन ज्ञानं च । तच्चाचेतनमिन्द्रिय-
२० तदर्पसन्निकर्षप्रदीपलिङ्गशब्दादिक ज्ञानस्य कारणत्वात्प्रमाण,
ज्ञानान्तरजन्मनि यद्वाप्रियते तदपि ज्ञानजनकत्वात्प्रमाणम् ।

ज्ञानस्याजनकं तु प्रमाणस्य फलं भवेत् पुनः प्रमाणम् १ ।
 प्रमेयं प्रमाणजन्यज्ञानेन याज्ञं वस्तु २ । दोषायमाना प्रतीति
 मयः । चकारास्तयो ऽपि प्रमाणादीनामन्योन्यापेक्षया समु-
 च्ययार्था ३ । प्रयोजनमभीष्टसाधनीयफलम् ४ । दृष्टान्तो
 वादिप्रतिवादिमतनिदर्शनम् । अपि समुच्चये ५ । अथगम् ५
 आनन्तये । सिद्धान्तसर्वदर्शनग्राह्यमतप्रभृतिः ६ । अव-
 यवा पक्षादयोऽनुमानस्याङ्गानि ७ । सदेहादूर्ध्वमन्वयधर्म-
 चिन्तनं तर्कं स्थाणुरवाधुना संभवतीति ८ । स्थाणुरेवायमित्यव-
 धारणनिर्णयः । इन्द्रे तर्कनिर्णयौ ९ । गुरुणा समं तत्त्व-
 निर्णयार्थं वदनं वादः १० । परेण समं जिगीषया जल्पनं १०
 जल्पः ११ । अपरामृष्टवस्तुतत्त्वमौख्यमात्रं वितण्डा १२ ।
 हेतुवदाभासमाना हेत्वाभासा न सम्यग्हेतव इत्यर्थः १३ ।
 परवचनविधातार्यविकल्पोपपादनानि च्छलानि १४ । जातयो
 ऽसम्यग्दूषणानि १५ । घैरुजैर्वक्त्रा निगृह्यते, तानि निगृह्यत्या-
 नानि १६ । इति । एवामनन्तरोक्तानां प्रमाणादीनामेवमित्य १६
 प्ररूपणा स्वरूपप्रदर्शना भवति ॥ तत्रादौ प्रमाणस्य स्वरूपणा
 चिकीर्षुं प्रथमतस्तस्य सामान्यलक्षणं सत्यां च ग्राह्यं “अर्थोप-
 लब्धिहेतुः स्थाप्रमाणम्” । अर्थस्य याज्ञस्य वाज्ञस्य स्तम्भ-
 कुम्भाम्भोरुहादेरान्तरस्य च ज्ञानसुखादेरुपलब्धिज्ञानमर्थोप-
 लब्धिः । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति न्यायादवाप्यभि- २०
 चारिण्यपदेशा व्यवसायात्मिका चार्थोपलब्धिग्राह्या, न त्वप-
 लब्धिमात्रम् । तस्या यो हेतुः कारणं न प्रमाणं स्याद्वेत् ।

अर्थापलब्धिस्तु प्रमाणस्य फलम् । अयमत्र भावः । अव्यभि-
 चारादिविशेषणविशिष्टार्थापलब्धिजनिका सामग्री तदेकदेशो
 वा चक्षुःप्रदीपशानादिबोधरूपो ऽबोधरूपो वा साधकतम-
 तात्प्रमाणम् । तन्मनकस्य च तस्य प्रामाण्यम् । तन्मन्यार्थाप-
 5 लब्धिः फलमिति । इन्द्रियजललिङ्गजत्वादिविशेषणविशेषिता
 सैवोपलब्धिर्यतः स्यात्, तदेव प्रत्यक्षादिप्रमाणस्य विशेषणलक्षण
 वक्ष्यते । केवलमवाय्यपदेश्यमिति विशेषण न शब्दे सम्बन्धीय,
 तस्य शब्दजन्यत्वेन व्यपदेश्यत्वात् । अथ प्रमाणस्य भेदानाह
 “तच्चतुर्विधम्” । तत्प्रमाण, चतुर्विधं चतुर्भेदम् ॥

10 अथ तच्चातुर्विध्यमेवाह ।

प्रत्यक्षमनुमान चोपमान शाब्दिकं तथा ।

तच्चेन्द्रियार्थसंपर्कोत्पन्नमव्यभिचारि च ॥ १७ ॥

व्यवसायात्मकं ज्ञानं व्यपदेशविवर्जितम् ।

प्रत्यक्षमनुमानं तु तत्पूर्वं त्रिविधं भवेत् ॥ १८ ॥

15 पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान्यतस्तथा ।

तच्चाद्यं कारणात्कार्यानुमानमिह गीयते ॥ १९ ॥

प्रत्यक्षमध्यक्ष, अनुमानं लैङ्गिक, चकार समुच्चयार्थं,
 उपमानमुपमिति, तथाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वात् शाब्दिकं च
 शब्दे भव शाब्दिकमागम इत्यर्थः ॥

20 अथ प्रत्यक्षस्य लक्षणं लक्षयति । “तच्चेन्द्रियार्थं” इत्यादि ।
 तच्चेति तेषु प्रमाणेषु प्रथमं प्रत्यक्षमुच्यते । अत्राष्टोदमचपादप्रणीत

सूत्रम् । “इन्द्रियार्थसन्निकषोत्पन्नं ज्ञानमन्यपदेशमन्यभिचारि
यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्” इति [१, १, ४] ॥

इन्द्रियं चक्षुरादिमनःपर्यन्तं, तस्यार्थं, परिच्छेद्य इन्द्रि-
यार्थं इन्द्रियविषयभूतो ऽर्थो रूपादि, रूपादयस्तदर्पा इति
वचनात् । तेन सन्निकर्षं प्रत्यासत्तिरिन्द्रियस्य प्राप्तिं सधन्व ४
इति यावत् । स च षोढा । इन्द्रियेण भार्थं द्रव्यस्य सयोग
एव १ । रूपादिगुणानां सयुक्तसमवाय एव द्रव्ये समवेतत्वात् २ ।
रूपत्वादियु गुणसमवेतेषु सयुक्तसमवेतसमवाय एव ३ । शब्दे
समवाय एवाकाशस्य ओचत्वेन व्यवस्थितत्वात्, शब्दस्य तद्गुणत्वेन
तत्र समवेतत्वात् ४ । शब्दत्वे समवेतसमवाय एव शब्दे समवे- 10
त्वात् ५ । समवायाभावयोर्विशेषणविशेष्यभाव एव । उक्तरूप-
पञ्चविधसधन्वसवद्वेषु वस्तुषु समवायघटादिदृश्याभावयोर्विशेष-
णत्व विशेष्यत्वं भवतीत्यर्थं । तद्यथा । तन्तव पटसमवायवन्तं
तन्तुषु पटसमवाय इति । घटशून्यं भूतसमिह भूतद्वे घटो
नास्तीति ६ षोढा सन्निकष ॥ 15

अथ निकर्षपक्षेणमेवास्तु स-सहणं व्यर्थम् । न, स-सह-
सहणस्य सन्निकर्षपक्षप्रतिपादनार्थत्वात् । एतदेव सन्निकर्षं
ज्ञानोत्पादे समर्थं कारणं, न सयुक्तसयोगादिकमिति स-
सहणासम्भवे । इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नं ज्ञानम् । उक्तसि-
सहणं कारकत्वज्ञापकार्यम् । अत्रायं भावः । इन्द्रियं हि 23
नैकस्यादर्थेन सह संवध्यते, इन्द्रियार्थसधन्वाच्च ज्ञानमुत्पद्यते ।
अदुक्तम् ।

आत्मा सदैति मनसा मन इन्द्रियेण
 स्वार्येन चेन्द्रियमिति कम एष ग्रीष्म ।
 योगो ऽयमेव मनस किमगम्यमस्ति
 यस्मिन् मनो व्रजति तत्र गतो ऽयमात्मा ॥

१. ज्ञानमपहण सुखादिनिवृत्त्यर्थं, सुखादीनामज्ञानरूपत्वात् ।
 सुखादयो ज्ञाह्लादादिस्वभावा याज्ञतयानुभूयन्ते, ज्ञान तयाव-
 गमस्वभाव याज्ञतयानुभूयत इति ज्ञानसुखाद्योर्भेदो ऽप्यस्मिन्
 एव । अथपदेश्य नामकल्पनारहित, नामकल्पनाया हि शब्द
 स्यात् । अथपदेश्यपदग्रहणाभावे हि अथपदेश्य शब्दस्तेनेन्द्रियार्थ-
 १० सन्निकर्षेण चोभाभ्या यदुत्पादित ज्ञान तदप्यथचफल स्यात्त-
 निवृत्त्यर्थमथपदेश्यपदोपादानम् । इदमपि तत्त्वम् । चतुर्गो-
 शब्दयोश्चापारे सत्यपि गौरिति विशिष्टकाले यज्ज्ञानमुप-
 जायमानमुपलभ्यते, तच्छब्देन्द्रियोभयजन्यत्वे ऽपि प्रभृतविषय-
 त्वेन शब्दस्य प्राधान्याच्छब्दमिष्यते, न पुनरथचमिति ।
 १. इन्द्रियजन्यस्य भस्मरूपिषूदकज्ञानस्य शुक्तिशकले कलधोत-
 बोधादेय निवृत्त्यर्थमथभिचारिपदोपादानम् । यदतस्मिन्त-
 दित्युत्पद्यते तज्ज्ञभिचारि ज्ञानम् । तज्ज्ञवच्छेदेन तस्मिन्तदिति
 ज्ञानमथभिचारि । व्यवधीयते ऽनेनेति व्यावसायो विशेष
 उच्यते । विशेषजनित व्यवसायात्मक, अथवा व्यवसायात्मक
 २० निश्चयात्मकम् । एतेन सशयज्ञानमनेकपदायास्तत्त्वानादनिय-
 यात्मकत्वाच्च प्रत्यक्षफल न भवतीति ज्ञापितम् ॥ नन्वेवमपि
 ज्ञानपदमनर्थकमन्यविशेषणाभ्या ज्ञानस्य सत्यत्वात्, न ।

धर्मिप्रतिपादनार्थत्वादस्य, ज्ञानपदोपात्तो हि धर्मोद्दिष्टार्थ-
 मन्निकर्षजत्वादिभिर्विग्रेय्यते । अन्यथा धर्म्यभावे काव्यभिचारा-
 दोन् धर्मास्तत्पदानि प्रतिपादयेयु । केचित्पुनरेव व्याचक्षते ।
 अथपदेऽन्यवमायात्मकमिति-पदद्वयेन निर्विकल्पकमविकल्पक-
 भेदेऽप्रत्यक्षस्य देविध्यमाह, ग्रेषाणि तु ज्ञानविग्रेषाणानीति । ६
 अत्र च सूत्रे फलस्वरूपमामयीविग्रेषणपक्षास्तत्र्य सम्भवन्ति ।
 तेषु स्वरूपविग्रेषणपक्षो न युक्तः । यथोक्तविग्रेषण ज्ञान प्रत्यक्ष-
 मिति हि तत्पर्यं स्यात् । तथा चाकारकस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्व-
 प्रमक्ति न चाकारकस्य प्रत्यक्षत्व युक्त, अभाधकृतमत्वात्साधक-
 तमस्यैव च प्रमाणत्वात् । तुल्यसुवणादीना प्रदीपादीना १०
 मन्निकर्षोद्दिष्टादीना चायोधरूपाणामप्रत्यक्षत्वप्रमद्वय । इय्यते
 येषां सूत्रकृता प्रत्यक्षत्व, तच्च स्वरूपविग्रेषणपक्षो युक्तः । नापि
 मामयीविग्रेषणपक्षः । मामयीविग्रेषणपक्षे ह्येव सूत्राय स्यात् ।
 प्रमाहप्रमेयचक्षुरादीन्द्रियालोकादिका ज्ञानजनिका मामयीन्द्रि-
 यार्थमन्निकर्षोत्पन्नत्वादिविग्रेषणविशिष्टज्ञानजननादुपचारेणेन्द्रि- १५
 यार्थमन्निकर्षोत्पन्नत्वादिविग्रेषणविशिष्टा मती प्रत्यक्षमिति ।
 एव च सामान्या सूत्रोपात्तविग्रेषणयोगित्वा तथाविधफलजन-
 कत्वादुपचारेणैव भवति, न तु स्वत इति । न तु युक्तस्वरूपो
 ऽपि । फलविग्रेषणपक्षस्तु युक्तिमगत् । अत्र पक्षे यत् इत्यध्या-
 शयम् । ततो ऽयमर्थः । इन्द्रियार्थमन्निकर्षोत्पन्नत्वादिविग्रेषण २०
 ज्ञान यत् इन्द्रियार्थमन्निकर्षादेर्भवति, स इन्द्रियार्थमन्नि-
 कर्षादि प्रत्यक्ष प्रमाणम् । ज्ञान तु प्रत्यक्षप्रमाणफलम् । यदा

तु ततो ऽपि ज्ञानाद्भानोपादानादिवुद्ध्य चत्पद्यन्ते, तदा
 ज्ञानादिवुद्ध्यपेक्षया ज्ञान प्रमाण ज्ञानादिवुद्ध्यस्य फल,
 यदा ज्ञान प्रमाण, तदा ज्ञानादिवुद्ध्य फलमिति वचनात् ।
 तथा चानुभवज्ञानवशजाया श्रुतेक्षया चायमित्येतज्ज्ञान-
 5 मिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात्प्रत्यक्षफलम् । तत्कृतेस्तु प्रत्यक्षता ।
 सुखदुःखसम्बन्धश्रुतेस्त्रिन्द्रियार्थसन्निकर्षसहकारित्वात्तथा चाय-
 मिति साहचर्यज्ञानजनकत्वेनाध्यक्षप्रमाणता । साहचर्यज्ञानस्य च
 सुखसाधनो ऽयमित्यनुमानिकफलजनकत्वेनानुमानप्रमाणता ।
 न च सुखसाधनत्वशक्तिज्ञानमिन्द्रियायसन्निकर्षज, शक्तेरसन्नि-
 10 दितत्वात् । आत्मनो मन इन्द्रियेण सन्निकर्षं सुखादिज्ञान
 फलम् । मन इन्द्रियस्य तत्सन्निकर्षस्य च प्रत्यक्षप्रमाणता ।
 एवमन्यत्रापि यथार्हं प्रमाणफलविभागोऽवगम्य इति ॥ एत-
 देवेन्द्रियार्थसन्निकर्षादिसूत्रं पञ्चकार पञ्चवन्भावुलोभ्येनेत्य-
 माह । “इन्द्रियार्थसंपर्कोत्पन्नम्” इत्यादि । अथ संपर्क
 15 सम्बन्ध । अथभिचारि चेत्तत्र चकारो विशेषणसमुच्चयार्थः ।
 अथभिचारिकमिति पाठे तु अथभिचार्यैवाथभिचारिक
 स्त्वार्यं कप्रत्ययः । व्यपदेशो नामकल्पना । अत्रापि व्याख्यायां
 यत इत्यध्याहार्यम् । भावाय सर्वो ऽपि प्राप्स्यदेवेति ॥

अथ प्रत्यक्षतत्फलयोरभेदविवचया प्रत्यक्षस्य भेदा उच्यन्ते ।
 20 प्रत्यक्षं द्विधा, अयोगिप्रत्यक्षं योगिप्रत्यक्षं च ॥ यदस्मादादीना-
 मिन्द्रियार्थसन्निकर्षाज्ज्ञानमुत्पद्यते, तदयोगिप्रत्यक्षम् । तदपि
 द्विविधं निर्विकल्पकं सन्निकल्पकं च । तत्र वस्तुस्वरूपमात्रावभासकं

निर्विकल्पक, यथा प्रथमाक्षसन्निपातज ज्ञानम् । सञ्ज्ञासञ्ज्ञि-
सम्बन्धोद्धेनेन ज्ञानोत्पत्तिनिमित्त सविकल्पक, यथा देवदत्तोऽय
दण्डीत्यादि ॥ योगिप्रत्यक्ष तु देशकालस्वभावविप्रकृष्टार्थग्राहकम् ।
तद्विविध, युक्तानां प्रत्यक्ष वियुक्तानां च । तच्च समार्थैकाग्र्यवता
योगधर्मेन्द्रादिसहकृतादात्म्यान्त करणसयोगादेव याच्चार्यसयोग-
निरपेक्ष यद्गोपार्यसङ्गण, तद्युक्तानां प्रत्यक्षम् । एतच्च निर्वि-
कल्पकमेव भवति, विकल्पत समार्थैकाग्र्यानुपपत्ते । इदं
सोक्तप्रयोगिन एव विज्ञेय, योगिमात्रस्य तदसम्भवात् । असमा-
ध्यवस्थाया योगिनामात्ममनोवाच्चेन्द्रियरूपाद्याश्रयचतुष्कसयो-
गाद्रूपादीना, आत्ममन आश्रयसयोगाच्छब्दस्य, आत्ममनोदय- 10
सयोगात्सुखादीना च यद्गङ्गण, तदियुक्तानां प्रत्यक्षम् । तच्च
निर्विकल्पक सविकल्पक च प्रतिपत्तव्यम् । विस्तरार्थिना तु
न्यायसारटीका विशोकनोयेति ॥

अथानुमानलक्षणमाह “अनुमानस्तु तत्पूर्वं त्रिविध भवेत्पूर्व-
वच्छेषवच्च” इत्यादि । अत्र चैवग्रन्थौ पूर्ववदादीनामर्चवाङ्मन्य- 15
सूचकौ । तथाग्रन्थद्वयकारार्थं समुच्चये । शेषे तु सूत्रं व्याख्या-
स्यते, सूत्रं हि “तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामा-
न्यतोद्भूतं च” इति । एके व्याख्यान्ति । अत्रैकस्य पूर्वकग्रन्थस्य
सामान्यश्रुत्या सुप्रनिर्देशो द्रष्टव्यः । तत्पूर्वकमित्यत्र तच्छब्देन
प्रत्यक्ष प्रमाणमभिप्रेयते । तत्पूर्वकं प्रत्यक्षफलं लिङ्गज्ञान- 20
मित्यर्थः । तत्पूर्वकपूर्वकं लिङ्गज्ञानम् । अयमत्र भावः । प्रत्यक्षा-
द्वूमादिज्ञानमुत्पद्यते, धूमादिज्ञानाच्च वज्रादिज्ञानमिति ।

- इन्द्रियार्थमन्विकर्षोत्पन्नत्वजाणि च ज्ञानादिविशेषणानि प्रत्यक्ष-
 सूत्रादत्रापि भवन्वनीयाणि । एषा च व्यवच्छेदानि प्रागुक्तानु-
 सारेण स्वयं परिभाष्यानि । तथा द्वितीयलिङ्गदर्शनपूर्विकाया
 अविनाभावमवन्वभृतेस्तत्पूर्वकपूर्वकत्वात्तज्जनकस्थानुमानत्वनिवृ-
 ७ त्थयमर्थोपलब्धिग्रहण कार्यं, सृष्टेस्त्वर्थं विनापि भावात् । ततो
 ऽयमर्थः । अर्थोपलब्धिरूपमव्यभिचरितमव्यपदेश्य व्यवसायात्मक
 ज्ञानं तत्पूर्वकपूर्वकं यतो लिङ्गादेः समुपजायते तदनुमान-
 मिति १ । तथा ते द्वे प्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिष्वन्वदर्शनं लिङ्ग-
 दर्शनं च पूर्वं यत्तत्तत्पूर्वकमिति विग्रहविशेषाश्रयणादनु-
 10 मानस्याध्यक्षफलद्वयपृथक्त्वं ज्ञापितं द्रष्टव्यम् १ । तथा तानि
 प्रत्यक्षादिष्वप्रमाणानि पूर्वं यत्तत्तत्पूर्वकमिति विग्रहविशे-
 षाश्रयणेन सर्वप्रमाणपूर्वकत्वमप्यनुमानस्य लभ्यते । न च तेषां
 पूर्वमप्रकृतत्वात्कथं तच्छब्देन परामर्श इति प्रेर्यम् । यतः साक्षा-
 दप्रकृतत्वेऽपि प्रत्यक्षसूत्रे व्यवच्छेद्यत्वेन प्रकृतत्वादिति । अस्या
 1५ व्याख्यायां नाव्याख्यादिदोषः कश्चनापि । ये तु पूर्वशब्दस्यैकस्य
 लुप्तस्य निर्देशं नाभ्युपगच्छन्ति, तेषां प्रत्यक्षफलेऽनुमानत्वप्रसङ्गः ।
 तत्फलस्य प्रत्यक्षप्रमाणपूर्वकत्वात् । अथाकारकस्याप्रमाणत्वात्कार-
 कत्वं लभ्यते । ततोऽयमर्थः । अव्यभिचारिताव्यपदेश्यव्यवसा-
 यात्मिकायां पलब्धिजनकमेवाध्यक्षफलं लिङ्गज्ञानमनुमानमिति
 20 चेत् । उच्यते । एवमपि विशिष्टज्ञानमेवानुमानं प्रसज्यते । न
 च ज्ञानस्येवानुमानत्वं सृष्ट्यनुमानागमसंशयप्रतिभासप्रज्ञानोद्वा-
 सुखादिप्रत्यक्षमिच्छाद्वयस्य मनसो लिङ्गानीति वचनात्सर्वस्य

बोधाबोधरूपस्य विगिष्टफलजनकस्थानुमानत्वादित्यव्याप्तिर्न चण-
 दोषः । अतोऽर्थापलब्धिरव्यभिचारादिविशेषणविगिष्टा तत्पूर्वक-
 पूर्विका यतस्तदनुमानमित्येव व्याख्या युज्यते । नन्वपि
 त्रिविधग्रहणमनर्थकमिति चेत् । न । अनुमानविभागार्थत्वात् ।
 पूर्ववदादिग्रहणं च स्वभावादिविषयप्रतिषेधेन पूर्ववदादिविषय- 5
 ज्ञापनार्थम् । पूर्ववदाद्येव त्रिविधविभागेन विवक्षितं, न स्वभा-
 वादिकमिति प्रथमं व्याख्यानम् ॥ अपरे त्वेव सूत्रे व्याचक्षते ।
 तत्पूर्वकं प्रत्यक्षपूर्वकं त्रिविधमिति, त्रिभेदमनुमानम् । के पुन-
 र्भेदा इत्याह । पूर्ववदित्यादि । पूर्वशब्देनान्वयो व्यपदिश्यते,
 व्यतिरेकाग्रागवभीयमानत्वात् । पूर्वोऽन्वयः, स एवास्ति यस्य 10
 तत्पूर्ववत्केव नान्वय्यनुमानम् । ग्रेयो व्यतिरेकः, स एवास्ति
 यस्य तच्छेधवत्, केवलव्यतिरेकि च १ । सामान्येनान्वय-
 व्यतिरेकयोः साधनाङ्गयोर्यदृष्टं तत्सामान्यतोऽदृष्टमन्वयव्यतिरेकि
 चेति २ ॥ अथवा त्रिविधमिति चिरूपम् । कानि त्रीणि
 रूपाणीत्याह । पूर्ववदित्यादि । पूर्वमुपादीयमानत्वात्पूर्वं पक्ष 15
 सोऽस्यास्तीति पूर्ववत्पक्षमन्वयम् । ग्रेय उपयुक्तादन्यत्वात्साधर्म्य-
 दृष्टान्तं सोऽस्यचेति ग्रेयवत्पक्षे मत्वम् । सामान्यतोऽदृष्टमिति
 विपक्षे मनागपि यत्र दृष्टं विपक्षे सर्वथासत्त्वं तृतीयं रूपम् ।
 चशब्दात्प्रत्यक्षागमाविरुद्धत्वासत्यतिपक्षत्वरूपद्वयं च । एव च पञ्च-
 रूपलिङ्गाद्यभ्यन्त यत्तत्पूर्वकं तदन्वयव्यतिरेकानुमानम् । विपक्षा- 20
 मत्वमपक्षमत्वयोर्यतरूपस्थानभिसम्बन्धात्तु चतुरूपलिङ्गालम्बन
 केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि चानुमानम् । तदप्यनित्यं शब्दः

कार्यत्वात्, घटादिवदाकाशादिवच्चेत्यन्यथ्यतिरेकी हेतु । १ ।
 अदृष्टादीनि कस्यचित्प्रत्यक्षाणि प्रमेयत्वात्करतलादिवदित्यत्र
 कस्यचित्प्रत्यक्षत्वे साध्ये प्रत्यक्षस्यापि वस्तुनो विषयस्याभावादेव
 केवलान्वयी । २ । सववित्कटपूर्वक सर्वं कार्यं, कादाचित्कत्वात् ।
 यत्सर्ववित्कटपूर्वकं न भवति तन्न कादाचित्कं यथाकाशादि ।
 अत्र सर्वस्य कार्यस्य पक्षीकृतत्वादेव सपक्षाभावात्केवलस्यतिरेकी ।
 प्रसङ्गदारेण वा केवलस्यतिरेकी । यथा नेद निरात्मक जीव-
 ष्वरौरमप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गाश्लोष्टवदिति प्रसङ्ग । प्रयोगस्ति-
 त्यम् । इदं जीवष्वरौर सात्मक, प्राणादिमत्त्वात् । यन्न
 सात्मकं तन्न प्राणादिमद्यथा श्लोष्टमिति प्रसङ्गपूर्वकं केवल-
 स्यतिरेकीति ३ । एवमनुमानस्य भेदान् स्वरूपं च व्याख्याय
 विषयस्य त्रैविध्यप्रतिपादनायैवमाहुः । अथवा तत्पूर्वकमनुमान
 त्रिविधं त्रिप्रकारं । के पुनस्तस्य प्रकारा इत्याह । पूर्ववदि-
 त्यादि । पूर्वं कारणं विद्यते यत्रानुमाने तत्पूर्ववत्, यत्र कार-
 ५ णेन कार्यमनुमीयते यथा विशिष्टमेधोन्नत्या भविष्यति दृष्टि-
 रिति । अत्र कारण-शब्देन कारणधर्म उन्नतत्वादियाह ।
 प्रयोगस्त्वेवम् । अमी मेधा दृष्ट्युत्पादका, गन्धीरगर्जितले-
 ऽचिरप्रभावत्वे च सत्युन्नतत्वात् । य एव ते दृष्ट्युत्पादका यथा
 दृष्ट्युत्पादकपूर्वमेधास्तथा चामी । तस्मात्तथा । ननून्नतत्वादि-
 ० धर्मयुक्तानामपि मेधानां दृष्ट्यन्नकलदर्शनात्, कथमैकान्तिक
 कारणात्कार्यानुमानमिति चेत् । न । विशिष्टशोन्नतत्वादेर्धर्मस्य
 गमकत्वेन विवक्षितत्वात् । न च तस्य विशेषो नासवज्ञेन नियेतु

पार्थत इति वक्तुं शक्यं, सर्वातुमानोच्छेदप्रसङ्गे । तथाहि । मग्न-
 कादित्यादृत्तधूमादीनामपि स्वसाध्याव्यभिचारित्वमग्नविदा न
 निश्चेतुं शक्यमिति वक्तुं शक्यत एव । अथ सुविवेचितं कार्यं
 कारणं न व्यभिचरतीति न्यायादधूमादेर्गमकत्वम् । तत्तर्जनापि
 समानम् । यो हि भविष्यद्दृष्टव्यभिचारिणमुन्नतत्वादिविशेषमर- 5
 गन्तुं समर्थः, स एव तस्मात्तमनुमिनोति, नागृहीतविशेषः ।
 तदुक्तम् । अनुमातुरयमपराधो नानुमानश्चेति शेषः कार्यं तद-
 स्यात्ति तच्छेषवद्यं कार्येण कारणमनुमीयते, यथा नदीप्र-
 दर्शनाद्वृष्टिः । अत्र कार्यशब्देन कार्यधर्मा लिङ्गमवगन्तव्यम् ।
 प्रयोगस्त्वित्यम् । उपरिवृष्टिमद्देशमवन्विनी नदी शीघ्रतरस्त्रोतस्त्रे 10
 फलफेनमभूहकाष्ठादिवहनत्वे च सति पूर्णत्वात् तदन्यतदीवत् ।
 सामान्यतोदृष्टं नामाकार्यकारणभूतेनाविनाभाविना लिङ्गेन
 यत्र लिङ्गिनोऽवगमो, यथा बलाकया सलिलस्येति । प्रयोगस्तु ।
 अयं बलाकाजद्वहन्ति प्रदेशो जलवान्बलाकावन्त्वात्, सप्रति-
 पन्नदेशवत्, यथा वान्यवृक्षोपरिदृष्टस्यादित्यस्थान्यपर्वतोपरि- 15
 दर्शनेन गतेरवगमः । प्रयोगः पुनः रवेरन्यत्रदर्शनं गत्यविना-
 भूतं, अन्यत्रदर्शनत्वात्, देवदत्ताद्यन्यदर्शनवत् । अत्र यथा देव-
 दत्तादेरन्यत्रदृष्टस्यान्यत्रदर्शनं प्रज्ञापूर्य, तथादित्यस्थापीति,
 अन्यत्रदर्शनं च गते कार्यं सयोगादेर्गतिकार्यत्वात् ॥ अन्ये त्वेव
 चणयन्ति । समानकालस्य सार्गस्य रूपादकार्यकारणभूतान्प्रति- 20
 पत्तिः सामान्यतोदृष्टानुमानप्रभवा । अत्र प्रयोगः । ईदृशस्पर्श-
 गिद वस्त्रमेवविधिरूपत्वात् । तदन्यतादृशवस्तवत् । एकं चूत

- फलित इहा पुष्पिता जगति चूना इति प्रतिपत्तिर्वा । प्रयो-
 गस्तु । पुष्पिता जगति चूनायुतत्वात्, दृष्टचूतवदित्यादि । अथवा
 पूर्वेण व्याप्तिपादकप्रत्यक्षेण तुल्य वर्तत इति पूर्ववत्सम्बन्धपादक-
 प्रत्यक्षेण विषयतुल्यत्वात्कथंचित्परिच्छेदक्रियाया अपि तुल्यता-
 5 चानुमाने समसीति क्रियातुल्यत्वतः प्रयोग सिद्धः । तेन
 पूर्वप्रतिपत्त्या तुल्या प्रतिपत्तिर्यतो भवति, तत्पूर्ववदनुमानम् ।
 इच्छादय परतन्त्रा गुणत्वात् रूपादिवदिति शेषवन्नाम परि-
 शेषः । स च प्रसक्ताना प्रतिषेधेऽन्यत्रप्रमङ्गासम्बन्धित्यमात्रस्य
 सप्रत्ययः, यथा गुणत्वादिच्छादीनां पारतन्त्र्ये सिद्धे शरीरा-
 10 दिषु प्रसक्तेषु प्रतिषेधः । शरीरविशेषगुणा इच्छादयो न
 भवन्ति, तद्गुणानां रूपादीनां स्वपरात्मप्रत्यक्षत्वेनेच्छादीनां च
 स्वात्मप्रत्यक्षत्वेन वैधर्म्यात् । नापीन्द्रियाणां विषयाणां वा गुणा
 उपहृतेष्वप्यनुसरणदर्शनात् । न चान्यस्य प्रसक्तिरस्ति । अतः
 परिशेषादात्मसिद्धिः । प्रयोगश्चात्र । योऽसौ परः स आत्म-
 15 शब्दवाच्यः, इच्छासाधारत्वात् । ये तात्मशब्दवाच्या न भवन्ति,
 न इच्छासाधारा अपि न भवन्ति । यथा शरीरादयः । अत्र
 प्रत्यक्षेणागृहीत्वान्नयः केवलव्यतिरेकवत्त्वादात्मानं प्रमां शेषवत्
 फलम् । यत्र धर्मी साधनधर्मश्च प्रत्यक्षः साध्यधर्मश्च सर्वदाप्रत्यक्ष-
 साध्यते तस्मान्मान्यतोदृष्टम् । यथेच्छादयः परतन्त्रा गुणत्वादूपवत् ।
 20 उपलब्धिर्वा करणसाध्या क्रियात्वाच्छिदिक्रियावत् । असाधा-
 रणकारणपूर्वक जगदैश्वर्य चित्रत्वाच्चित्रादिवैश्वर्यवदित्यादि
 सामान्यतोदृष्टस्यानेकमुदाहरणं मन्तव्यम् । ननु साध्यधर्मस्य

सर्वदाप्रत्यक्षत्वेन साध्येन हेतो कथं व्याप्तिग्रहणमिति चेत् । उच्यते ।
 धर्मिण इच्छादे प्रत्यक्षप्रतिपक्षत्वं गुणत्वकार्यत्वादेरपि साधनस्य
 तदुर्मत्व प्रतिपन्नमेव । पारतन्त्र्येण च स्वसाध्येन तस्य व्यापिरध्यक्षतो
 रूपादिव्यवगतैव । साध्यव्यावृत्त्या साधाव्यावृत्तिरपि प्रमाणा-
 न्तरादेवावगता । नन्वेव पूर्ववच्छेपवत्सामान्यतोदृष्टानां परस्परतः 5
 को विशेषः । उच्यते । इच्छादे पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपत्तौ गुणत्व
 कार्यत्व वा पूर्ववत् । तदेवात्रयान्तरबाधया विनिश्चिष्टाश्रयत्वेन
 बाधकेन प्रमाणेनावसीयमानं त्रैवतं कल्पम् । तस्य साध्यधर्मस्य
 धर्मन्तरे प्रत्यक्षस्यापि तत्र धर्मिणि सर्वदाप्रत्यक्षत्वं सामान्यतो-
 दृष्ट्यपदेशनियन्धनम् । अतस्त्वयाणां मेकमेवोदाहरणम् । तदेव 10
 कारणादिष्वेविध्यादिप्रकारं लिङ्गं प्रसिति जनयन्तत्पूर्वकं सदनु-
 मानमिति द्वितीयं व्याख्यानम् । अथ व्याख्यादये प्रथम-
 व्याख्यानमेव ग्रहणमाश्रयणप्रवृत्तौ नामभिमतम् । तत्र च पूर्व-
 वदादीनां व्याख्या द्वितीयव्याख्याने वा चतुःप्रकाराभिहिता
 सेव द्रष्टव्येति ॥ 15

अथ शास्त्रकार एव शालानामसमोहार्यं त्रैव्याख्याप्रका-
 रानुपेक्ष्यानुमानस्य विविधस्य विषयज्ञापनाय पूर्ववदादीनि
 पदानि व्याख्यानयन्त्याह “तत्राद्यम्” इत्यादि । तत्र तेषु पूर्व-
 वदादिषु आद्यं पूर्ववदनुमानं किमित्याह । कारणादिद्वात्का-
 र्यस्य लिङ्गिनोऽनुमानं ज्ञानं कार्यानुमानम् । इद्वानुमानप्रस्तावे, 20
 गीयते प्रीयते । कारणात्कार्यमनुमानमिदोदितमिति पाठो
 यः । तत्रास्तीति शब्दाद्याहारे कारणात्कार्यमस्तीत्यनुमानम् ।

कारणात्कार्यमस्तीति ज्ञानमिद्वानुमानप्रस्ताव उदित प्रोक्तम् ।
 पाठद्वयेऽप्यत्र यमिद्विज्ञानमनुमानग्रन्थेनोचे, तद्वितीयव्याख्यान-
 कारिणा मतेन, न तु प्रथमव्याख्यानकर्तृमतेन । प्रथमव्याख्या-
 कारिमतेन हि ज्ञानस्य हेतुरेवानुमानग्रन्थे वाच्यं स्यात् । एव
 ७ ग्रेष्वपि ज्ञेयम् । यच्च कारणात्त्वज्ञानविशिष्टात्कायस्य ज्ञानं
 भवति, तत्पूर्ववदनुमानम् । अथ ह्यर्थपक्षमिहेतुः प्रमाणमिति
 वचनात्कार्यज्ञानमनुमानस्य कस्य, तद्धेतुस्यनुमानं प्रमाणम् ।
 तेनात्र कारणं वा तज्ज्ञानं वा कार्यकारणप्रतिबन्धसंस्मरणं वा
 कार्यं ज्ञापयत्पूर्ववदनुमानमिति ॥

तस्योदाहरणमाह ।

यथा ।

10 रोलम्बगवलव्यालतमालमलिनत्विय ।

दृष्टिं व्यभिचरन्तीह नैवप्रायाः पयोमुच ॥ २० ॥

यथेति निदर्शनदर्शनार्थः । रोलम्बा भमरा, गवला
 चरणाज्जातमहिषा, व्याला दुष्टगजा सर्पाश्च, तमालालापि-
 ष्वदृष्टाः । तदग्नलिना श्यामलास्त्वियः कान्तयो येषां ते
 15 तथा । एतेन भेधानां कान्तिमत्ता वचनेनानिवचनीया काथ-
 तिग्रयश्यामता व्यज्यते । एवप्रायाः । एवशब्द इदमप्रकारवचनम् ।
 प्रायशब्दो बाहुल्यवाचकः । तत एवमिदमकाराणां प्रायो
 बाहुल्यं येषु ॥ एवप्राया ईदृक्प्रकारवाङ्मन्या इत्यर्थः । एतेन
 गम्भीरगर्जितलाचिरप्रभावत्वादिप्रकाराणां बाहुल्यं भेदेषु समू-
 20 चितम् । उक्तविशेषणविशिष्टा भेदा इह लभ्ये दृष्टिं न व्यभि-

वरन्ति, दृष्टिकरा एव भवन्तीत्यर्थः । प्रयोगस्तु सूचय्याख्यावस-
रोक्त एवात्रापि वक्तव्यम् ॥

अथ शेषवद्भाष्यामाह ।

कार्यात्कारणानुमान यच्च तच्छेषवन्मतम् ।

तथाविधनदीपूरादेवो दृष्टो यथोपरि ॥ २१ ॥ 5

कार्याभिज्ञात्कारणस्य लिङ्गिनोऽनुमानं ज्ञानं यत् । चकार
प्रागुक्तपूर्ववदपेक्षया समुच्चये । तच्छेषवन्मतम् । अयमत्र
तत्त्वार्थः । यच्च कार्यात्कारणज्ञानं भवति, तच्छेषवदनुमानम् ।
अत्रापि प्राग्वत्कारणज्ञानस्य हेतुः कार्यं कार्यदर्शनं तत्त्वबन्ध-
स्मरणं चानुमानशब्देन प्रतिपत्तव्यम् । यथेत्युदाहरणोपन्यासार्थं 10
अयमत्र योज्यः । तथाविधश्रीघ्रतरस्रोतस्त्वफलोनादिवहन-
लोभयतटद्यापिबध्मविप्रिष्टो यो नदीपूरस्तस्मान्निज्ञादुपरिदेशे
देवो मेघो दृष्ट इति ज्ञानम् । अत्र प्रयोगः प्राग्वत् ।

यच्च सामान्यतोद्दृष्टं तदेव गतिपूर्विका ।

पुंसि देशान्तरप्राप्तिर्यथा सूर्येऽपि सा तथा ॥ २२ ॥ 15

अ पुनरर्थः । यत्पुनः कार्यकारणभावादन्वयः सामान्यतो
ऽविनाभावबलेन दृष्टं लिङ्गं सामान्यतोद्दृष्टं, तदेवम् । कथमि-
त्याह । यथा सूर्येकस्माद्देशाद्देशांतरप्राप्तिर्गतिपूर्विका तथा
सूर्येऽपि सा देशान्तरप्राप्तिस्तथा गतिपूर्विका । अत्र देशान्तर-
प्राप्तिशब्देन देशांतरदर्शनं ज्ञेयम् । अन्यथा देशान्तरप्राप्तिर्गति- 20

कार्यत्वेन शेषवतोऽनुमानादस्य भेदो न स्यात् । यद्यपि गगने सच-
रत सूर्यस्य नेचावलोकप्रसराभावेन गतिर्नोपलभ्यते, तथाप्युद-
याचलात्काष्ठान्तरेऽस्ताचलवृष्टिकादौ तद्दर्शनं गतिं गमयति ।
प्रयोगः पुनः पुर्वमुक्त एव । अथवा देशान्तरप्राप्तेर्गतिर्कायस्य
5 लोको न प्रत्येतीति इदमुदाहरणं कायकारणभावाविवक्षया-
चोपन्यस्तम् । प्रयोगस्त्वेवम् । सूर्यस्य देशान्तरप्राप्तिर्गतिपूर्विका
देशान्तरप्राप्तित्वाद्देवदत्तदेशान्तरप्राप्तिवत् ॥

उपमानलक्षणमाह ।

प्रसिद्धवस्तुसाधर्म्यादप्रसिद्धस्य साधनम् ।

10 उपमानं समाख्यातं यथा गौर्गवयस्तथा ॥ २३ ॥

“प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् [१, २, ६]” इति
सूत्रम् । अत्र यत इत्यध्याहारम् । ततश्च प्रसिद्धेन वस्तुना गवा
यसाधर्म्यं समानधर्मत्वं तस्मात्प्रसिद्धवस्तुसाधर्म्यादप्रसिद्धस्य साध-
नम् । गवयगतस्य साध्यस्य सञ्ज्ञासंश्लेषवन्धस्य साधनं प्रतिपत्ति-
15 र्थं साधर्म्यज्ञानाद्भवति तदुपमानं समाख्यातम् । साधर्म्यस्य
प्रसिद्धिरागमपूर्विका । तत आगमसंसृपनायाह । यथा गौस्तथा
गवय इति । गवयोऽरण्यगवयः । अयमत्र भावः । कश्चित्प्रभुणा
गवयाऽयनाय प्रेषितस्तदर्थमजानानस्तमेवाप्राचीत् कौटुम्बगवय
इति । न प्रोचे यादृग्गौस्तादृग्गवय इति । तत सोऽरण्ये परि-
20 भ्रमन्समानमर्थं यदा पश्यति तदा तस्य तदाकार्यं कृत्तिसहा-
येन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्गोसदृशोऽयमिति यत्कारूप्यज्ञानमुत्पद्यते,

तत्प्रत्यक्षफल, तदेवाव्यभिचायादिविशेषणमयं स गवयशब्दवाच्य
इति सञ्ज्ञासञ्ज्ञिभवन्धप्रतिपत्ति जनयदुपमानम् । सञ्ज्ञासञ्ज्ञि-
भवन्धप्रतिपत्तिस्वरूपमानस्य फलम् । न पुनरागमिकी सा, शब्दस्य
तज्जनकस्य तदानीमभावात् । गवयपिण्डविषये च हेयादिज्ञान
यदुत्पद्यते तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वात्प्रत्यक्षफलम् ॥

5

अथ तुर्यं शाब्दमाह ।

शाब्दमाप्नोपदेशस्तु मानमेवं चतुर्विधम् ।

प्रमेयं त्वात्मदेहाद्यं बुद्धीन्द्रियसुखादि च ॥ २४ ॥

शब्दजनित शाब्दमागम इत्यर्थः । तुर्भिन्नकमे । शाब्द तु
प्रमाणमाप्नोपदेशः । आप्त एकान्तेन सत्यवादी हितयः । तस्योप- 10
देशो वचनमाप्नोपदेशः । तज्जनित तु ज्ञान शाब्दस्य फलम् ।
मान प्रमाणमेवमुक्तविधिना चतुर्विधम् ॥

तदेव प्रथम प्रमाणतत्त्व व्याख्याय सप्रति द्वितीय प्रमेय-
तत्त्व व्याख्यातुमाह । प्रमेय त्वात्मदेहाद्यम् । प्रमेय तु प्रमाण-
फलस्य साध्य पुनरात्मदेहाद्यम् । आत्मा जीवः । देहो 15
वपुः, तावाधौ यस्य तदात्मदेहाद्यम् । बुद्धीन्द्रियसुखादि च
प्रमेयम् । बुद्धिज्ञान इन्द्रिय चक्षुरादिभ्योपर्यन्त, सुख सात
तान्यादियं च तद्बुद्धीन्द्रियसुखादि । चकार आत्मदेहाद्यपेक्षया
समुच्चये । अथ विशेषणद्वय आद्यशब्देनादिशब्देन च प्रेयाणामपि
सप्तानां प्रमेयानां सप्तहो द्रव्यम् । तथा च नैयायिकसूचम् । 20
“आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमान् प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःसाप-

- वगभेदेन द्वादशविध तदिति प्रमेयम् । [१, १, ८] तत्र
 शरीरादिदुःखपर्यन्त हेय, अपवर्ग उपादेय । आत्मा तु
 कथञ्चिद्धेय, कथञ्चिदुपादेय । सुखदुःखादि भोक्तृतया हेय
 तदुत्पत्तयुक्तयोपादेय इति । तच्चादेयप्रयत्नसुखदुःखज्ञानादी-
 ५ नामाश्रय आत्मा । सचेतात्वकल्लसर्वगतत्वादिधर्मैरात्मा प्रतीयते
 १ । तद्भोगायतन शरीरम् १ । पञ्चेन्द्रियाणि प्राणरमाचदुःखकु-
 श्रोचाणि ३ । पञ्चार्था रूपरसगन्धस्पर्शशब्दा । तत्र गन्धरस-
 रूपस्पर्शाद्यत्वारं दृष्टिवीगुणा । रूपरसस्पर्शास्त्रयोऽप्युपा गुणा ।
 रूपस्पर्शां तेजसो गुणौ । एक स्पर्शा वायोगुणः । शब्द आका-
 10 शस्य गुण इति ४ । बुद्धिरूपलब्धिर्ज्ञानमित्यथ । सा क्षणिका,
 भोगस्वभावत्वाच्च समारकारणमिति हेया ५ । इन्द्रियार्थसन्नि-
 कर्षे सत्यपि युगपज्ज्ञानानुत्पादात् आन्तरसुखादिविषयोप-
 लब्धेय बाह्यगन्धादिविषयोपलब्धिवत्करणमाद्यत्वादान्तरं करण
 मनोऽनुमीयते । तत्सर्वविषय तच्चाणु वेगवदाश्रयचारि नित्य
 1५ च ६ । वाग्न्यनकायव्यापारः शुभाशुभफलं प्रवृत्तिः ७ । राग-
 द्वेषमोहास्ययोः दोषा । इत्यादीनामेतेष्वेवान्तर्भावः । तत्तत्तच्चैष
 समार ८ । देहेन्द्रियादिषघातस्य प्राक्तनस्य त्यागेन घघाता-
 न्तरग्रहणं प्रेत्यभावः । एष एव समार ८ । प्रवृत्तिदोषजनित
 सुखदुःखात्मकं मुख्यं फलं तत्साधनं तु भौणम् १० । पौडा-
 20 घतापस्वभावः दुःखम् । क्लृप्तग्रहणेनाविभक्तमपीदं सुखस्यापि
 दुःखाविनाभावित्वात् दुःखत्वभावनार्थमुपदिश्यते ११ । आत्य-
 न्तिको दुःखविषयोऽपवर्गः, सर्वगुणवियुक्तस्यात्मनः स्वरूपे-

भावस्थान, सुखदुःखयोर्विवेकेन हानस्याशक्यत्वात् । दुःख
जिगासु' सुखमपि जघ्नात् । यस्माज्जन्मजरामरणप्रवन्धोच्छे-
दरूप । परम पुरुषार्थो ऽपवर्ग । स च तत्त्वज्ञानादवाप्यते ॥ १९ ॥
सशयप्रयोजनयो स्वरूप प्राह ।

किमेतदिति संदिग्धः प्रत्यय सशयो मत । 5
प्रवर्तते यदर्थित्वात्तत्तु साध्य प्रयोजनम् ॥ २५ ॥

अथ किञ्चिद्दो ऽस्ति चेपे 'किंस्वा यो ऽभिद्रुहति',
अस्ति प्रश्ने 'किं ते प्रिय', अस्ति निवारणे 'किं ते रुदि-
तेन', अस्त्यपलापे 'किं ते ऽहं धारयामि', अस्त्यतुनये 'किं
ते ऽहं प्रिय करोमि' अस्त्यवज्ञाने 'कस्त्वामुच्चापयते' अस्ति 10
वितर्के 'किमिदं दूरे दृश्यते । इह तु वितर्कं । दूरावशोकनेन
पदार्थसामान्यमवबुध्यमानस्तदिशेष सदिहानी वितर्कयति 'एतत्-
प्रत्यक्षमूर्ध्वस्थित वस्तु किं, तर्कं स्थापुवा पुरुषो वेति' । य
सदिग्धो ऽनेककोटिपरामर्शी प्रत्ययो विमर्शः, स सशयो मत
समत इति ॥ 15

अथ प्रयोजनम् । यदर्थित्वादस्य फलस्यार्थित्वमभिजापुकत्व
यदर्थित्व, तस्मात्प्रवर्तते तत्तटीयसाधनेषु यन्न कुरुते, तत्तु
तत्पुन साध्य कर्तव्यतयेष्ट प्रयोजन फल यस्य वाञ्छया कृत्येषु
प्रवर्तते तत्प्रयोजनमित्यर्थः ॥ प्रयोजनमूलत्वाच्च प्रमाणोपन्या-
सप्रवृत्ते प्रमेयातर्भूतमपि प्रयोजन पृथगुपदिश्रते ॥ 20

अथ दृष्टान्तसिद्धान्तो व्याचिख्यासुराह

दृष्टान्तस्तु भवेदेव विवादविषयो न यः ।

सिद्धान्तस्तु चतुर्भेदः सर्वतन्त्रादिभेदेन ॥ २६ ॥

दृष्टोऽन्तो निश्चयो ऽवेति दृष्टान्तः । दृष्टान्तः पुनरेव
 ऽयं भवेत् । एष क इत्याह । य उपन्यस्त सन् विवादविषयं
 ॥ वादिप्रतिवादिनोर्भिषोविरुद्धो वादो विवादः, तस्य विषय
 गोचरो न भवति । वादिप्रतिवादिनोरुभयो समत एवानुमा
 नादौ दृष्टान्तः उपन्यस्तस्य इत्यर्थः । पञ्चस्वययवेपु वक्ष्यमाणं
 ऽपि दृष्टान्तः साध्यसाधनधर्मयो प्रतिबन्धग्रहणस्यानभि
 प्रयगिहोपदिश्यते । तावदेव ह्यन्वयव्यतिरेकयुक्तो ऽर्थः स्वसति,

10 यावच्च स्पष्टदृष्टान्तावष्टम्भः । उक्तं च ।

तावदेव सत्तात्पर्यो मन्तुर्विवक्ष्यमागतः ।

यावन्नोत्तम्भेनैव दृष्टान्तेनावसम्यग्यते ॥

सिद्धान्तस्तु सिद्धान्तः पुनश्चतुर्भेदो भवेत् । कुत इत्याह ।
 सर्वतन्त्रादिभेदेन सर्वतन्त्रादिभेदेन । प्रथमं सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ।
 15 आदिग्रन्थाप्रतितन्त्रसिद्धान्तो ऽधिकरणसिद्धान्तो ऽभ्युपगम-
 सिद्धान्तश्च वेदितव्यः । इह तन्त्रग्रन्थेन आस्तं विज्ञेयम् ॥
 तच्च सर्वतन्त्राविरुद्धं स्वतन्त्रे ऽधिकृतो ऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः
 सर्वेषां शास्त्राणां सप्रतिपत्तिविषयः, यथा प्रमाणानि प्रमेय-
 साधनानि, घ्राणादीनीन्द्रियाणि, गन्धादयस्तर्थाः, प्रमाणेन
 20 प्रमेयस्य परिच्छेद इत्यादि ॥ समानतन्त्रप्रसिद्धं परतन्त्रासिद्ध-
 प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, यथा भौतिकानीन्द्रियाणि योगानां काणा-

दादीनां च, अभौतिकानि सख्यानाम् । तथा साख्याना
सर्वं मदेवोत्पद्यते न पुनरसत्, नैयायिकादीना सर्वमसदे-
वात्पद्यते सामग्रीवशात्, जैनानां तु सदसदुत्पद्यत इत्यादि ॥

यस्य सिद्धावन्यस्य प्रक्रियमाणस्य प्रतिज्ञार्थस्य प्रसङ्गेनाधिकस्य
सिद्धिः, सो ऽधिकरणसिद्धान्तः, यथा कार्यत्वादे रित्यादौ ५
पुद्गिमत्कारणसामान्यसिद्धावन्यस्य तत्करणसमर्थस्य नित्यज्ञाने-
च्छाप्रयत्नाधारस्य तत्कारणस्य सिद्धिरिति ॥ प्रौढवादिभिः
समुद्घातिशयचिह्नापयिषया यत्किञ्चिदस्त्वपरीक्षितमभ्युपगम्य
विशेषः परीक्ष्यते, सो ऽभ्युपगमसिद्धान्तः, यथास्तु द्रव्य शब्दः,
स तु किं नित्यो ऽनित्यो वेति शब्दस्य द्रव्यत्वमनिष्टमभ्युपगम्य 10
नित्यानित्यत्वविशेषः परीक्ष्यते ॥ एव चतुर्विधः सिद्धान्तः ॥

अवयवादितत्त्वत्रयं प्ररूपयति ।

प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तोपनया निगमस्तथा ।

अवयवा पञ्च तर्कं संदेहोपरमे भवेत् ॥ २७ ॥

यथा काकादिसपातात्स्थाणुना भाव्यमत्र हि ।

15

ऊर्ध्वं सदेहतर्काभ्यां प्रत्ययो निर्णयो मतः ॥ २८ ॥

पुगमम् । 'अवयवा' पञ्च के पक्षेत्याह । प्रतिज्ञा हेतुर्दृष्टान्त
उपनयो निगमशब्देन निगमनं चेति । तत्र प्रतिज्ञा पक्षा
धर्मधर्मिण्यन, कृष्णानुमानय मानुमानित्यादि । हेतु साध्या
सिद्धवचन, धूमवत्वादित्यादि । दृष्टान्तं छटाहरणविधानं, 20
तद्विविधं, अन्यमुपमेन व्यतिरेकमुपमेन च । अन्यमुपमेन यथा ।

यो यो धूमवान् स स छगानुमान् यथा महानममित्यादि ।
 व्यतिरेकमुखेन यथा । यो यः छगानुमाद्य भवति, स स
 धूमवान् भवति, यथा जलमित्यादि । उपनयो हेतोरुपसहारक
 वचनम् । धूमवाद्यायमित्यादि । निगमन हेतूपदेशेन साध्य-
 ५ धमोपसहरणम् । धूमवन्नात्कृगानुमानित्यादि ॥

अथ तर्कतत्त्वम् । तर्क मन्देशेपरमे भवेत् । सम्यक्सुख-
 रूपानवबोधे किमय स्याणुवा पुरुषो वेति सदेह मशयस्तम्यो-
 परमे व्यपगमे तर्को ऽन्वयधर्माविवरणरूपो भवेत् । कथमित्याह ।
 यथा काकादीत्यादि । यथेत्युपदर्शने । काकादिसपातात्
 10 वायसप्रभृतिपक्षिसपतनादुपलक्षणवासिद्यस्तववषगारोहणादि-
 स्याणुधर्मैभ्योत्तारण्यप्रदेशे स्याणुना कौलकेन भाव्य भवितव्यम् ।
 हिग्रन्दो ऽपि निश्चयोन्नेषणाद्यो द्रष्टव्य । सप्रति हि वने ऽपि
 मानवस्यासम्भवात्स्याणुधर्माणामेव दशनाच्च स्याणुरेवापि घटत
 इति । तदुक्तम् ।

15 अरण्यामेतत्सवितास्तमागतो न बाधुना सम्भवतीह मानव ।
 भुव तदेतेन खगादिभाजा भाव्य क्षरारातिममाननाम्ना ॥
 इत्येष तर्क ॥

अथ निर्णयतत्त्वमाह । ऊर्ध्वमित्यादि । पूर्वोक्तस्वरूपाभ्या
 सदेहतकभ्यामूध्वमनन्तर य प्रत्यय स्याणुरेवाय पुरुष एव
 20 चेति प्रतीति स निर्णयो निश्चयो मतो ऽभ्युष्ट । यत्तदावर्ध-
 सवन्मादनुक्तावपि कचन गम्येते, तेनापि तौ व्याख्यातौ ।

अथ वादतत्त्वमाह ।

आचार्यशिष्ययोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहात् ।

या कथाभ्यासहेतुः स्यादसौ वाद उदाहृतः ॥ २६ ॥

वादिप्रतिवादिनो पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह कथा । सा
द्विविधा, वीतरागकथा विजिगीषुकथा च । यत्र वीतरागेण
गुरुणा सह शिष्यस्तत्त्वनिर्णयार्थं साधनोपात्मनो करोति साधन
स्वपक्ष उपालम्भश्च परपक्षे तुमानस्य दूषणं, सा वीतरागकथा
वादसञ्ज्ञैवोच्यते । वाद प्रतिपक्षस्थापनाद्येनमपि कुर्यात्
प्रत्यद्वारेणैव ॥ यत्र विजिगीषुर्जिगीषुणा सह लाभपृजाख्याति-
कामो जयपराजयाय प्रवर्तते वीतरागो वा परासुग्रहार्थं 10
ज्ञानाङ्कुरसरक्षणार्थं प्रवर्तते, सा चतुरङ्गा वादिप्रतिवादि-
सभापतिप्राश्निकाङ्गा विजिगीषुकथा जल्पवितण्डासञ्ज्ञोक्ता ।
तथा शीकृतम् । “तत्त्वाध्यवसायसरक्षणाय जल्पवितण्डे, वीज-
प्ररोहसरक्षणार्थं कण्टकशाखापरिवरणवत्” इति । ययोक्त-
लक्षणोपपन्नञ्जलजातिनिग्रहम्यानसाधनोपात्मनो जल्प । स 15
प्रतिपक्षस्थापनाद्येनो वितण्डेति वादजल्पवितण्डानां व्यक्तिः ॥

अथ प्रकृतं प्रस्तुतम् । आचार्यो ऽध्यापको गुरुः, शिष्यो
ऽध्येता विनेयः । तयोराचार्यशिष्ययोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहात् ।
पक्षं पूर्वपक्षं प्रतिज्ञादिष्यहं, प्रतिपक्षं उत्तरपक्षं पूर्वपक्षप्रति-
पन्थी पक्ष इत्यर्थः, तयोः परिग्रहात्स्वीकारात्, अभ्यासस्य 20
हेतुरभ्यासकारणम्, या कथा प्रामाणिकी वाक्तां, अमौ कथा

वाद उदाहृत कीर्तित । आचार्य पूर्वपक्ष स्वीकृत्याचष्टे
 ग्रिध्यक्षोत्तरपक्षमुररीकृत्य पूर्वपक्ष खण्डयति । एव पक्षप्रतिपक्ष-
 समवेष्टेण निराहकसभापतिजयपराजयच्छस्त्रजात्याद्यनपेक्षतयाभ्या-
 भार्यं यव गुरुश्रित्यौ गोष्ठौ कुरुत, स वादो विज्ञेय ॥

5 अथ जल्पवितण्डे विवक्षीति ।

विजिगीषुकथा या तु च्छस्त्रजात्यादिदूषणा ।

स जल्प सा वितण्डा तु या प्रतिपक्षवर्जिता ॥ ३० ॥

या तु या पुनर्विजिगीषुकथा विजयाभिष्टापिभ्या वादि-
 प्रतिवादिभ्या प्रारब्धा प्रमाणगोष्ठौ कथभृता हस्तानि जातयश्च
 10 वक्ष्यमाणलक्षणानि, आदिशब्दाधिग्रहस्थानादिपरिग्रह एतै
 कृता दूषण परोपन्यस्तपचादेर्दोषोत्पादन यस्या सा च्छस्त्रजात्या-
 दिदूषणा स विजिगीषुकथारूपो जल्प उदाहृत इति पूर्व-
 श्लोकात्सम्बन्धीयम् । ननु च्छस्त्रजात्यादिभि परपक्षादेर्दूषणो-
 त्पादन घना कर्तुं न युक्तमिति चेत् । न । सन्मार्गप्रतिपत्तिनि-
 15 मित्त तस्याभ्यनुज्ञातत्वात् । अनुज्ञात हि स्वपक्षस्थापनेन
 सन्मार्गप्रतिपत्तिनिमित्ततया च्छस्त्रजात्याद्युपन्यासैरपि परप्रयो-
 गस्य दूषणोत्पादनम् । तथा शोक्तम् ।

दु शिञ्चितकुतर्काश्लेषवाचाचितानना ।

शक्या किमन्यथा जेतु वितण्डाटोपमण्डिता ॥ २ ॥

20 गतानुगतिको लोका कुमार्गं तत्प्रतारित ।

मागादिति च्छस्त्रादीनि प्राह कारुणिको मुनि ॥ ३ ॥

इति शक्ये प्रस्तावे च सति च्छलादिभिरपि स्वपक्षस्थाप-
नमतुमतम् । परविजये हि न धर्मध्वसादिदोषसम्भवः ।
तस्माद्वरश्चलादिभिरपि जयः ॥ सा वितण्डा त्वित्यादि ।
तु शब्दोऽवधारणार्थो भिन्नक्रमश्च । सा तु सैव विजिगीषु-
कयैव प्रतिपक्षविवर्जिता वादिप्रयुक्तपक्षप्रतिपक्षौ प्रतिवाद्युप- 5
न्यासः प्रतिपक्षत्वेन विवर्जिता रक्षिता प्रतिपक्षमाधनाच्चीनेत्यर्थं
वितण्डोदाहृता । वैतण्डिको हि स्वाभ्युपगतपक्षसंस्थापयन्त्यत्कि-
चिद्वादेन परोक्षमेव दूषयतीत्यर्थः ॥

अथ हेत्वाभासादितत्त्वत्रयस्वरूपं प्रकटयति ।

हेत्वाभासा असिद्धाद्यान्मूलं कूपो नवोदकः । 10
जातयो दूषणाभासा पक्षादिर्दूष्यते न यैः ॥ ३१ ॥

असिद्धाद्या असिद्धविषयानैकान्तिककाम्नात्ययापदिष्टप्रकर-
णसमा पक्ष हेत्वाभासा । तत्र पक्षधर्मत्वस्य नास्ति, सो-
ऽसिद्धः । अनित्यः शब्दश्चाद्युपत्तादिति । १ ॥ विपक्षे सम्पक्षे
चामन् विरुद्धः । नित्यः शब्दः कार्यत्वादिति । २ ॥ पक्षादि- 15
अपरवृत्तिरनैकान्तिकः । अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति । ३ ॥
हेतोः प्रयोगकालः प्रत्यक्षागमानुपहतपक्षपरिग्रहसमयसम्मतौ-
त्यापदिष्टः प्रयुक्तः, प्रत्यक्षागमविरुद्धे पक्षे वर्तमान इत्यर्थः,
हेतुः काम्नात्ययापदिष्टः । अनुष्णोऽग्निः दहनत्वात्, ब्राह्मणेन
सुरा पेया द्रवद्रव्यत्वात् क्षीरवदिति । ४ ॥ स्वपक्षमिद्धाविव 20
परपक्षमिद्धाविवि विरूपो हेतुः प्रकरणसमः । प्रकरणे पक्षे

- प्रतिपक्षे च तुल्य इत्यर्थे । अनित्य शब्द पक्षमपक्षयोरन्यतर-
त्वात्, सपक्षवदित्येकेनोक्ते द्वितीय प्राप्ति । यद्यनेन प्रकारेणा-
नित्यत्व साध्यते, तर्हि नित्यतासिद्धिरप्यस्तु यथा नित्य शब्द
पक्षमपक्षयोरन्यतरत्वात् सपक्षवदिति । अथवानित्य शब्दो
५ नित्यधमानुपलब्धे घटवत्, नित्य शब्दोऽनित्यधमानुपलब्धे-
राकाशवदिति । न चैतेष्वन्यतरदपि साधन बलीयो यदितरस्य
बाधकमुच्यते । ५ ॥ नियहम्यानान्तर्गता अयमी हेत्वाभासा
न्ययविवेक कुर्वतो वादे वस्तुशुद्धिं विदधतीति वृथगेवोच्यते ॥
- कृत्त कृपो नवोदक इति परोपन्यस्तवादे स्वाभिमतकल्पनया
10 वचनविघातश्छलम् । तन्निविध वाक्छल सामान्यच्छलमुपचार-
च्छल च । परोक्तेऽथान्तरकल्पना वाक्छलम् । यथा नय
कम्बलोऽस्येत्यभिप्रायेण नवकम्बलो भाणवक इत्युक्ते चलवाद्याह,
कुतोऽस्य नवसंख्या कम्बला इति । १ ॥ सभावायातिप्रसङ्गिनो
ऽपि सामान्यस्योपन्यासे हेतुत्वारोपणेन तन्निषेध सामान्य-
15 छलम् । यथा अहो नु खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसपक्ष
इति ब्राह्मणश्रुतिप्रसङ्गे कश्चिददति । सभवति ब्राह्मणे विद्या-
चरणसपदिति । तच्छब्दवदौ ब्राह्मणत्वस्य हेतुत्वमारोप्य निरा-
शुवचमियुक्ते । ब्राह्मेनानैकान्तिकमेतत् । यदि हि ब्राह्मणे
विद्याचरणसपङ्गवति, तदा ब्राह्मेऽपि सा भवेत् । ब्राह्मेऽपि
20 ब्राह्मण एवेति । २ ॥ औपचारिके प्रयोगे मुख्यार्थकल्पनया
प्रतिषेध उपचारश्छलम् । यथा मध्या वोश्रतौत्युक्ते छलवा-
द्याह । मध्या पुरुषा कोश्रन्ति, न मध्यास्तेषामचेतनत्वा-

दिति । ३ ॥ अथ ग्रन्थच्छल व्यचिख्यासुराद्यस्य वाक्छल-
स्योदाहरणमाह । कूपो नवोदक इति । अथ नूतनार्थन्वयशब्दस्य
प्रयोगे कृते छलवादी दूषयति । कुत एक एव कूपो नव-
स्योदक इति । अनेन श्रेयच्छलद्वयोदाहरणे अपि सूचिते
द्रष्टव्ये इति ॥

5

जातय इत्यादि । दूषणाभासा जातय । अदूषणान्यपि दूष-
णवदाभासन्त इति दूषणाभासा । ये पचादि पचहेत्वादिर्न
दूष्यत आभासमाचत्वाच्च दूषयितुं शक्यते, केवल सम्यग्हेतौ
हेत्वाभासे वा वादिना प्रयुक्ते झगिति तद्दोषत्वाप्रतिभासे हेतु-
प्रतिविम्बनप्राय किमपि प्रत्यवस्थान जाति । सा च चतुर्वि- 10
गतिभेदा साधर्म्यादिप्रत्यवस्थानभेदेन । यथा साधर्म्य-१, वैधर्म्य-
२, उत्कर्ष-३, अपकर्ष-४, वर्ण्य-५, अवर्ण्य-६, विकल्प-७,
साध्य-८ प्राप्ति-९, अप्राप्ति-१०, प्रसङ्ग-११, प्रतिद्वष्टान्त १२,
अनुत्पत्ति १३, सङ्ग-१४ प्रकरण-१५, अहेतु-१६, अर्थापत्ति-
१७, अविशेष-१८, उपपत्ति-१९, उपलब्धि-२०, अनुपलब्धि- 15
२१, नित्य-२२, अनित्य-२३, कार्यसमा-२४ ॥

तच्च साधर्म्येण प्रत्यवस्थान साधर्म्यसमा जातिर्भवति । अनित्य
शब्द, कृतकत्वात्, घटवदिति प्रयोगे कृते साधर्म्यप्रयोगेणैव
प्रत्यवस्थानम् । यद्यनित्यघटसाधर्म्यात्कृतकत्वादनित्य शब्द इत्यते,
तर्हि नित्यकारणसाधर्म्यात्कृतकत्वाच्चित्य प्राप्नोतीति ॥ १ ॥

20

वैधर्म्येण प्रत्यवस्थान वैधर्म्यसमा जाति । अनित्य शब्द,
कृतत्वात्, घटवदित्यत्रैव प्रयोगे वैधर्म्यलोके वैधर्म्येणैव प्रत्यव

स्थानम् । नित्य शब्दोऽमूर्तत्वात् । अनित्य हि मूर्तं दृष्ट, यथा घटादौति । यदि हि नित्याकाशवैधर्म्यास्तकत्वादनित्य इष्यते, तर्हि घटाद्यनित्यवैधर्म्यादमूर्तत्वाश्रित्य प्राप्नोति विशेषाभावादिति ॥ ९ ॥

5 उत्कर्षापकर्षाभ्या प्रत्यवस्थानमुत्कर्षापकर्षममे जातौ भवत । तत्रैव प्रयोगे दृष्टान्तसाधर्म्यं किञ्चित्साध्यधर्मिण्यापादयन्नुत्कर्षसमा जाति प्रयुक्ते । यदि घटवत्कृतत्वादनित्य शब्दसार्हि घटवदेव मूर्तोऽपि भवेत् । न चेत् मूर्तो घटवदनित्योऽपि ना भूदिति शब्दे धर्मान्तरोत्कर्षमापादयति ॥ ९ ॥

10 अपकर्षस्तु । घट कृतक सन्नभावणो दृष्ट । एव शब्दोऽपि भवतु । नो चेत् घटवदनित्योऽपि ना भूदिति शब्दे आवणत्वमपकर्षेति ॥ ४ ॥

वर्णावर्णाभ्यां प्रत्यवस्थान वर्णावर्णममे जातौ भवत । व्यापनीयो वर्णस्तद्विपरीतोऽवर्णस्तावेतौ वर्णावर्णौ साध्यदृष्टान्तधर्मौ विषयस्यवर्णावर्णममे जातौ प्रयुक्ते । यथाविध शब्दधर्म कृतकत्वादिर्न तादृक् च घटधर्मो, यादृक् च घटधर्मो न तादृक् शब्दधर्म इति । साध्यधर्मो दृष्टान्तधर्मश्च हि तुल्यौ कर्तव्यौ । अथ तु विपर्यासः । यतो यादृग् घटधर्म कृतकत्वादिन तादृक् शब्दधर्म । घटस्य ह्यन्यादृश कुम्भकारादिजन्य
20 कृतकत्व, शब्दस्य हि तात्त्वोष्ठादिव्यापारजमिति ॥ ५-६ ॥

धर्मान्तरविकल्पेन प्रत्यवस्थान विकल्पममा जाति । यथा कृतक किञ्चिन्मृदु दृष्ट त्वलग्न्यादि, किञ्चित्तु कठिन कुठा-

रादि, एव कृतक किञ्चिदनित्य भविष्यति घटादिक, किञ्चिन्नित्य शब्दादौति ॥ ७ ॥

साध्यसाम्यापादनेन प्रत्यवस्थान साध्यसमा जाति । यदि यथा घटस्तथा शब्द प्राप्त, तर्हि यथा शब्दस्तथा घट इति शब्दस्य साध्य इति घटोऽपि साध्यो भवेत्, तस्य न साध्य ४
साध्यस्य दृष्टान्त स्यात् । न चेदेव तथापि वैलक्ष्ण्यस्तुतरा न दृष्टान्त इति ॥ ८ ॥

प्राप्यप्राप्तिविकल्पाभ्यां प्रत्यवस्थान प्राप्यप्राप्तिममे जाती । यदेतत्कृतकस्य साधनमुपन्यस्त तत्किं प्राप्य साध्य साध्यतत्प्राप्य वा । प्राप्य न, तर्हि द्वयोर्विद्यमानयोरेव प्राप्तिर्भवति न 10
सदस्यतोरिति । द्वयोस्तु सत्त्वात्किं कस्य साध्य साधन वा । अप्राप्य तु साधनत्वमयुक्तमिति प्रसङ्गादिति ॥ ९-१० ॥

प्रसङ्गापादनेन प्रत्यवस्थान प्रसङ्गसमा जाति । यद्यनित्यत्वे कृतकस्य साधन, तदा कृतकत्वे किं साधन, तत्साधनेऽपि किं साधनमिति ॥ ११ ॥

15

प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थान प्रतिदृष्टान्तसमा जाति । अनित्य शब्द प्रयत्नानन्तरीयकत्वान्, घटवदित्युक्ते जातिवाचाह । यथा घट प्रयत्नानन्तरीयकोऽनित्यो दृष्ट, एव प्रतिदृष्टान्त आकाश नित्यमपि प्रयत्नानन्तरीयक दृष्ट, कृपस्वनप्रयत्नानन्तरं तदुप सत्त्वादिति । न चेदमनैकान्तिकलोद्भावन भग्यन्तरेण प्रत्य- 20
वस्थानात् ॥ १२ ॥

अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमा जाति । अनुत्पत्ते

शब्दाख्ये धर्मिणि कृतकत्वधर्म क वर्तते । तदेव हेत्वाभादा-
दसिद्धिरनित्यत्वस्येति ॥ १२ ॥

साधर्म्यसमा वैधर्म्यसमा वा या जाति पूर्वमुदाहारि सैव
सशयेनोपसद्ध्यमाणा सशयसमा जातिर्भवति । किं घटसाधर्म्या-
८ कृतकत्वादित्य शब्द उत तद्वैधर्म्यादमूर्तत्वाच्चित्य इति ॥ १४ ॥

द्वितीयपक्षोत्थापनबुद्ध्या प्रयुज्यमाना सैव साधर्म्यसमा वैधर्म्य-
समा च जाति प्रकरणसमा भवति । तच्चैवानित्य शब्द कृत-
कत्वाद्घटवदिति प्रयोगे नित्य शब्द आवणत्वाच्छब्दत्ववदिति ।
उद्भावनप्रकारभेदमात्रेण च जातिनामात् द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

१० चैकाग्र्यानुपपत्त्या हेतो प्रत्यवस्थान हेतुसमा जाति ।
हेतु साधन तत्साध्यात्पूर्वं पश्चात्सह वा भवेत् । यदि पूर्वमसति
साध्ये तत्कस्य साधनम् । अथ पश्चात्साधन तर्हि पूर्वं साध्य
तस्मिन् पूर्वसिद्धे किं साधनेन । अथ युगपत्साध्यसाधने तर्हि
तयो सव्येतरगोविषाण्योरिव साध्यसाधनभाव एव न भवे-
१५ दिति ॥ १६ ॥

अर्थापत्त्या प्रत्यवस्थानमर्थापत्तिसमा जाति । यद्यनित्यसा-
धर्म्याकृतकत्वादित्य शब्दोऽर्थादापद्यते, तदा नित्यसाधर्म्या-
च्चित्य इति । अस्ति चास्य नित्येनाकाशादिना साधर्म्यममूर्तत्व-
मित्युद्भावनप्रकारभेद एवायमिति ॥ १७ ॥

२० अविशेषापादनेन प्रत्यवस्थानमविशेषसमा जाति । यदि
शब्दघटयोरेको धर्म कृतकत्वमिष्यते, तर्हि समानधर्मयोगात्त-
योरविशेषे तददेव सवपदार्थानामविशेष प्रसज्यत इति ॥ १८ ॥

उपपत्त्या प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमा जाति । इतकलोपपत्त्या
शब्दस्थानित्यत्वं, तर्ह्यमूर्तलोपपत्त्या नित्यत्वमपि कस्मान्न भव-
तीति यद्वयोपपत्त्यानन्वयवसायपयवसानत्वं विवक्षितमित्युद्भावन-
प्रकारभेद एवायम् ॥ १८ ॥

उपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमुपलब्धिसमा जाति । अनित्य शब्द 5
प्रयद्धानन्तरौयकत्वादित्युक्ते प्रत्यवतिष्ठते । न खलु प्रयद्धान-
न्तरौयकत्वमनित्यत्वे साधनम् । साधनं हि तदुच्यते येन विना
न साध्यमुपलभ्यते । उपलभ्यते च प्रयद्धानन्तरौयकत्वेन विनापि
विद्युदादावनित्यत्वं, शब्देऽपि कचिदायुर्वेगभज्यमाणवनस्पत्यादि-
जने तथैवेति ॥ १० ॥ 10

अनुपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमनुपलब्धिसमा जाति । तत्रैव
प्रयद्धानन्तरौयकत्वे हेतावुपन्यस्ये सत्याह जातिवादी । न
प्रयद्धानन्तरौयक काय शब्द प्रागुच्चारणादस्येवासी, आवर-
णयोगात् नोपलभ्यते । आवरणानुपलब्धेऽप्यनुपलब्ध्यास्येवो-
च्चारणात्प्राक्शब्द इति चेत् न । अत्र हि यानुपलब्धि सा 15
स्वात्मनि वर्तते न वा । वर्तते चेन्नदा यवावरणे ऽनुपलब्धि-
वर्तते, तस्यावरणस्य यथानुपलब्ध्यावराणानुपलब्धेरप्यनुपलब्ध-
स्यात् । आवरणानुपलब्धेयानुपलब्धादभावो भवेत् । तदभावे
आवरणोपलब्धेभावो भवति । ततश्च सूदन्तरितमृषकोनोदका-
दिवदावरणोपलब्धिस्तमेव शब्दस्य प्रागुच्चारणादवगमम् । 20
अथानुपलब्धि स्वात्मनि न वर्तते चेत् तार्ह्यनुपलब्धि स्वरूपे-
णापि नास्ति । तथाप्यनुपलब्धेरभाव उपलब्धिर्ह्युपलब्धतो ऽपि

शब्दस्य प्रागुच्चारणादपक्षित्वा स्यादिति । द्वेधापि प्रयत्नकार्य-
त्वाभावाच्चित्त्य शब्द इति ॥ ११ ॥

माध्यधर्मनित्यानित्यविकल्पेन शब्दस्य नित्यत्वापादनं नित्य-
समा जातिः । अनित्य शब्द इति प्रतिज्ञाते जातिवादी
5 विकल्पयति । येयमनित्यता शब्दस्योच्यते सा किमनित्या
नित्या वेति । अथनित्या तदियमवश्यमपादिनौनित्यनित्यताया
अपायान्नित्या शब्दः । अथानित्यता नित्यैव तथापि धर्मस्य
नित्यत्वात्तस्य च निराश्रयस्यानुपपत्तेस्तदाश्रयभूत शब्दो ऽपि
नित्य एव स्यात्, तस्यानित्यत्वे तद्धर्मस्य नित्यत्वायोगात् ।
10 इत्युभयथापि नित्य शब्द इति ॥ १२ ॥

एव सर्वभावानामनित्यत्वोपपादनेन प्रत्यवस्थानमनित्यसमा
जातिः । घटसाधर्म्यमनित्यत्वेन शब्दस्यास्तौति तस्यानित्यत्वं यदि
प्रतिपाद्यते, तदा घटेन सर्वपदार्थानामस्यैव किमपि साधर्म्य-
मिति तेषामप्यनित्यत्वं स्यात् । अथ पदार्थान्तराणां तथाभावे
15 ऽपि नानित्यत्वं, तर्हि शब्दस्यापि तस्मा भूदिति, अनित्यत्व-
मात्रोपपादनपूर्वकविशेषोद्भावनादविशेषसमातो भिन्नेषु जातिः ॥
१३ ॥

प्रयत्नकार्यनामालोपन्यासेन प्रत्यवस्थानं कार्यसमा जातिः ।
अनित्य शब्दः प्रयत्नान्तरीयकत्वादित्युक्ते जातिवाद्याह । प्रयत्नस्य
20 द्वैरूप्यं दृष्टम् । किञ्चिदसदेव तेन जन्यते यथा घटादिकम् ।
किञ्चिच्च सदेवावरणव्युदासादिनाभिव्यज्यते यथा मृदन्तरित-
मूलकौलादि गर्भगतपुत्रादि वा । एव प्रयत्नकार्यनानालादेश

शब्द प्रयत्नेन व्यज्यते जन्यते वेति सशय इति । सश-
पापादनप्रकारभेदाच्च सशयसमात् कार्यसमा जातिभि-
द्यते ॥ २४ ॥

तदेवमुद्गावनविषयविकल्पभेदेन जातीनामानन्त्ये ऽप्यसकौ-
शोदाहरणविवक्षया चतुर्विंशतिर्जातिभेदा एते प्रदर्शिता । ४
प्रतिषमाधानं तु सर्वजातीनां पञ्चधर्मसाधनुमानस्यवपरीक्षा-
लक्षणमेव । न ह्यविश्रुतलक्षणे हेतावेव पाशुपाता प्रभवन्ति ।
कृतकत्वप्रयद्भानन्तरीयकमयोश्च दृढकृतप्रतिबन्धात् भावरणादि-
कृत शब्दातुपलभ्यमपि त्वनित्यत्वकृतमेव । जातिप्रयोगे च
परेण कृते सम्यगुत्तरमेव वक्तव्यम्, न तु प्रतीप जात्युत्तरै- 10
रेव प्रत्यवस्थेयमासमजस्य प्रसङ्गादिति ॥

अथ निषेधस्थानमाह ।

निग्रहस्थानमाख्यात परो येन निगृह्यते ।

प्रतिज्ञाहानिसंन्यासविरोधादिविभेदतः ॥ ३२ ॥

येन केनचित्प्रतिज्ञाहान्याद्युपरोधेन परो विषयो निगृह्यते 15
परवादी वचननिषेधे पात्यते तन्निषेधस्थानम् । निषेध परा-
जयस्तस्य ध्यागमाश्रय कारणमित्यर्थः । आख्यात कथितम् ।
कृतो नामभेदत इत्याह । प्रतिज्ञाहानीत्यादि । हानिस्थानाग,
कन्यापौ ऽपन्नवन, विरोधो हेतोर्विद्वत्ता । तेषां इन्द्रे हेतु-
मन्यासविरोधा । तत प्रतिज्ञाशब्देनेत्य सम्बन्धः, प्रतिज्ञायाः 20
पक्षे हानिमन्यासविरोधा प्रतिज्ञाहानिमन्यासविरोधास्ते ।

- आदिर्येषां ते प्रतिज्ञाहानिभन्यासविरोधादयः । आदिशब्देन
 ज्ञेयानपि भेदान्परामृशति । तेषां विभेदतो विशिष्टभेदतः ।
 येन प्रतिज्ञाहान्यादिदूषणजालेन परो निगृह्यते, तन्निगृह-
 म्यानमित्यथ ॥ निगृहस्थान च सामान्यतो द्विविध, विप्रति-
 ५ पत्तिरप्रतिपत्तिश्च । तच्च विप्रतिपत्तिः साधनाभासे साधनबुद्धि-
 दूषणाभासे च दूषणबुद्धिः । अप्रतिपत्तिस्तु साधनस्यादूषण-
 दूषणस्य चानुद्धरणम् । द्विधा हि वादी पराजीयते । यथा ।
 कर्तव्यमप्रतिपद्यमानो विपरीत वा प्रतिपद्यमान इति विप्रति-
 पत्त्यप्रतिपत्तिभेदाच्च द्वाविशतिर्निगृहस्थानि भवन्ति । तद्यथा ।
 १० प्रतिज्ञाहानि १, प्रतिज्ञान्तर २, प्रतिज्ञाविराध ३,
 प्रतिज्ञाभन्यास ४, हेतुन्तर ५, अर्थान्तर ६, निरर्थक ७,
 अविज्ञाताद्य ८, अपार्यक ९, अप्राप्तकाश्च १०, न्यून ११,
 अधिक १२, पुनरुक्त १३, अननुभाषण १४, अज्ञान १५
 अप्रतिभा १६ विक्षेप १७ मतानुज्ञा १८, पर्यनुयोज्योपे-
 १० क्षण १९, निरनुयोज्यानुयोग २०, अपसिद्धान्त २१,
 हेत्वाभासाश्च २२ ॥ अत्राप्यननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेप
 पर्यनुयोज्योपेक्षामित्यप्रतिपत्तिप्रकाराः, शेषाश्च विप्रतिपत्ति-
 भेदाः ॥

तच्च हेतावनैकान्तिकीकृते प्रतिदृष्टान्तधर्मस्वदृष्टान्ते ऽभ्यु-
 २० पगच्छतः प्रतिज्ञाहानिर्नाम निगृहस्थान भवति । अनित्य शब्द-
 ऐन्द्रियकत्वाद्दृष्टवदिति साधनवादी वदन् परेण सामान्यमै-
 न्द्रियक्रमयि नित्य दृष्टमिति हेतावनैकान्तिकीकृते यद्येव ब्रूया-

सामान्यवद्दोऽपि नित्यो भवत्विति, स एव ब्रुवाण शब्दनि-
त्यत्वप्रतिज्ञा जज्ञात् । शब्दोऽपि नित्य एव स्यात् । तत
प्रतिज्ञादान्या पराजीयते ॥ १ ॥

प्रतिज्ञार्थप्रतिषेधे परेण कृते तत्रैव धर्मिणि धमान्तर
साधनीयमभिदधत प्रतिज्ञान्तर नाम नियहस्थान भवति । 5
अनित्य शब्द ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते तथैव सामान्येन अभिचारे
नोदिते यदि ब्रूयाद्युक्त यत्सामान्यमैन्द्रियक नित्य तद्धि सर्व-
गतमसर्वगतस्तु शब्द इति । सोऽयमनित्य शब्द इति
पूर्वप्रतिज्ञात प्रतिज्ञान्तरमसर्वगत शब्द इति प्रतिज्ञातान
प्रतिज्ञान्तरेण निगृहीतो भवति ॥ २ ॥ 10

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोध प्रतिज्ञाविरोधो नाम नियहस्थान
भवति । गुणव्यतिरिक्त द्रव्य रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपपत्त्ये-
रिति सोऽय प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोध । यदि हि गुणव्यतिरिक्त
द्रव्य, न तर्हि रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपपत्तिः । अथ
रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपपत्तिः, कथं गुणव्यतिरिक्त द्रव्य- 15
मिति । तदयं प्रतिज्ञाविरुद्धाभिधानात्पराजीयते ॥ ३ ॥

पक्षसाधने परेण दूषिते तदुद्धरणाग्रह्या प्रतिज्ञासेव
निज्जुवानस्य प्रतिज्ञामन्यासो नाम नियहस्थान भवति । अनित्य
शब्द ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते तथैव सामान्येनानैकान्तिकतायामु-
द्गावितार्था यदि ब्रूयात्क एवमाह अनित्य शब्द इति प्रति- 20
ज्ञास्यमात्पराजितो भवति ॥ ४ ॥

अविशेषाभिहिते हेतौ प्रतिषिद्धे तद्विशेषणमभिदधतो

हेलन्तर नाम नियहस्थान भवति । तस्मिन्नेव प्रयोगे तथैव सामान्यस्य अभिधारेण दूषिते जातिमत्ते सतीत्यादि विशेषणमुपाददानो हेलन्तरेण निगृहीतो भवति ॥ ५ ॥

प्रकृतादथादन्यो ऽर्थो ऽर्थान्तर तदनौपायिकमभिदधतो
 5 ऽर्थान्तर नाम नियहस्थान भवति । अनित्य शब्द कृतकत्वादिति हेतु । हेतुरिति च हिनोतेर्धातोस्तु प्रत्यये कृदन्तपदम् । यद् च नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदाच्चतुर्विधमिति प्रसृत्य नामादौनि व्याचक्षाण प्रकृतानुपधोगिनार्थान्तरेण निगृह्यत इति ॥ ६ ॥

10 अभिधेयरहितवर्णानुपूर्वी प्रयोगमात्र निरर्थक नाम नियहस्थान भवति । अनित्य शब्द कचटतपाना गजउदयत्वात् चक्षुर्धमर्बदित्येतदपि अवधार्यशून्यत्वाच्चिपहाय भवति साध्यानुपयोगाद्वा ॥ ७ ॥

यत्साधनवाक्य दूषण वा किञ्चित्तिरभिहितमपि पर्वत्यति-
 15 वादिभ्यां मोह न शक्यते, तत् क्षिप्रशब्दमप्रविद्धप्रयोगमति-
 द्रुस्रोच्चारितमित्येवप्रकारमविज्ञाताय नाम नियहस्थान भवति । असामर्थ्यसवरणप्रकारो ह्ययमिति निगृह्यते ॥ ८ ॥

पूर्वापराभगतपदसमूहप्रयोगादप्रतिष्ठितवाक्यायमपार्यकं नाम नियहस्थान भवति । यथा दश दाडिमानि षड्रूपा कुण्डम-
 20 जाग्निन षष्ठ्यपिण्ड इत्यादि ॥ ९ ॥

प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमवचनक्रममुल्लेख्यावयवविपर्ययेन प्रयज्यमानमनुमानवाक्यमप्राप्तकाल नाम नियहस्थान

भवति, स्वप्रतिपत्तिवत्परप्रतिपत्तेर्जनने परार्थानुमानक्रमस्थाप-
गमात् ॥ १० ॥

पञ्चावयवे वाक्ये प्रयोक्तव्ये तदन्यतमेनाप्यवयवेन हीन
प्रयुञ्जानस्य न्यून नाम निग्रहस्थान भवति, प्रतिज्ञादीना
पञ्चानामपि परप्रतिपत्तिशङ्कान्युगयोगादिति ॥ ११ ॥

एकेनैव हेतुनोदाहरणेन वा प्रतिपादिते ऽर्थे हेतुन्तरमु-
दाहरणान्तर वा वदतो ऽधिक नाम निग्रहस्थान भवति,
निष्प्रयोजनाभिधानात् ॥ १२ ॥

शब्दार्थयो पुनर्वचन पुनरुक्त नाम निग्रहस्थान भवति,
अन्यवानुवादात् । शब्दपुनरुक्त नाम, यत्र स एव शब्द पुनरु- 10
चार्थते, यथानित्य शब्दो ऽनित्य शब्द इति । अर्थपुनरुक्त तु,
यत्र सो ऽर्थः प्रथममन्येन शब्देनोच्चार्यते पुनर्य पर्यायान्तरे-
णोच्यते, यथानित्य शब्दो विनाशो ध्वनिरिति । अनुवादे तु
पौनरुक्त्य न दोषो, यथा हेतूपदेशेन प्रतिज्ञाया पुनर्वचन
निगमनमिति ॥ १३ ॥

15

पर्यदा विदितस्य वादिना चिरभिहितस्यापि यदप्रत्युच्चा-
रण, तदननुभाषण नाम प्रतिवादिनो निग्रहस्थान भवति ।
अप्रत्युच्चारयन् किमाश्रय दूषणमभिदधीत ॥ १४ ॥

पर्यदा विज्ञातस्यापि वादिवाक्यार्थस्य प्रतिवादिनो यद-
ज्ञान, तदज्ञान नाम निग्रहस्थान भवति । अविदितोत्तरवि- 20
षयो हि किमुत्तर ब्रूयात् । न चाननुभाषणमेवेदं ज्ञाते ऽपि
वस्तुननुभाषणसामर्थ्यदर्शनात् ॥ १५ ॥

परपक्षे गृहीते ऽप्यनुभाषिते ऽपि तस्मिन्नुत्तराप्रतिपत्तिर-
प्रतिभा निग्रहस्थान भवति ॥ १६ ॥

कार्यस्यासद्भाक्कयाविच्छेदो विक्षेपो नाम निग्रहस्थान
भवति । सिद्धाधयिषितस्यासत्क्यास्यसाधनतामवसाय कथा
७ विच्छिन्नन्ति । इदं मे करणीय परिहीयते पौनसेन कण्ड
उपबद्ध इत्याद्यभिधाय कथा विच्छिदन् विक्षेपेण पराजो-
यते ॥ १७ ॥

स्वपक्षे परापादितदोषमनुद्धृत्य तमेव परपक्षे प्रतीयमापा-
दयतो मतानुज्ञा नाम निग्रहस्थान भवति । चौरा भवापु-
10 रुषत्वात् प्रसिद्धचौरवदित्युक्ते भवानपि चोर पुषत्वादिति
प्रतिब्रुवन्नात्मन परापादित चौरत्वदोषमभ्युपगतवान् भवतीति
मतानुज्ञया निगृह्यते ॥ १८ ॥

निग्रहप्राप्तस्थानिग्रह पर्यनुद्योज्योपेक्षण नाम निग्रहस्थान
भवति । पर्यनुद्योज्यो नाम निग्रहोपपत्त्यावश्य मोदनीय इदं ते
15 निग्रहस्थानमुपगतमतो निगृहीतो ऽसीति वचनीय । तमुपेक्ष्य
न निगृह्णाति य स पर्यनुद्योज्योपेक्षणेन निगृह्यते ॥ १९ ॥

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानानुयोगाच्चिरनुद्योज्यानुयोगो
नाम निग्रहस्थान भवति । उपपद्यवादिनमप्रमादिनमनि-
ग्रहाहमपि निगृहीतोऽसीति यो ब्रूयात् स एवमनुद्धृतदो-
20 षोद्भावना निगृह्यते ॥ २० ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात्कयाप्रसङ्गो ऽपसिद्धान्तो नाम
निग्रहस्थान भवति । य प्रथम किंचिसिद्धान्तमभ्युपगम्य

कथामुपक्रमते तत्र ॥ मिसाधयिपितार्थसाधनाय वा परोपल-
भाय वा सिद्धान्तविरुद्धमभिधत्ते, सो ऽपसिद्धान्तेन निगृह्यते ।
यथा मौमासामभ्युपगम्य कश्चिदग्निहोत्रं स्वर्गसाधनमित्याह ।
कथं पुनरग्निहोत्रक्रिया ध्वस्ता सती स्वर्गस्य साधिका भवती-
त्यनुयुक्तं प्राह । अनया क्रियया राधितो महेश्वर फल 5
ददाति राजादिवदिति । तस्य मौमासानभिमतेश्वरस्वीकारा-
दपसिद्धान्तो नाम निगृह्यस्थानं भवति ॥ ११ ॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ता असिद्धविरुद्धादयो निगृह्यस्थानम् ॥
१२ ॥

इति भेदान्तरानन्त्ये ऽपि निगृह्यस्थानानां द्वाविंशतिमूल- 10
भेदा निवेदिता इति । तदेव क्लृप्ताजातिनिगृह्यस्थानस्वरूपभे-
दाभिश्च स्ववाक्ये तानि वज्रयन्परप्रयुक्तानि समादधद्यथाभि-
मतसाध्यसिद्धिं लभत इति ॥

अत्रानुक्रममपि किञ्चिद्विगद्यते । अर्थोपलब्धिहेतुं प्रमाणम् ।
एकात्मसमवायिज्ञानान्तरवेद्यं ज्ञानं प्रमाणाद्विज्ञेयं फलं, पूर्वं 15
प्रमाणमुत्तरं तु फलम् । कृतेरप्रामाण्यम् । परस्परविभक्तौ
सामान्यविशेषौ नित्यानित्यत्वे सदसदग्नौ च । प्रमाणस्य विषय
पारमार्थिकः । तमग्न्यायै अद्रव्ये । आकाशगुणं शब्दो ऽपौद्ग-
लिकः । सत्तत्त्ववशादेव शब्दादर्थप्रतीतिर्न पुनस्तत्प्रतिपादनसा-
मन्यात् । धर्मधर्मिणोर्भेदं सामान्यमनेकवृत्तिः । आत्मविशेष- 20
गुणलक्षणं कर्म । वपुर्विषयेन्द्रियबुद्धिसुखदुःखानामुच्छेदादात्म-
संस्थानं मुक्तिरिति ॥ न्यायसारे पुनरेव नित्यसवेद्यमानेन

सुखेन विगृह्यत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिं पुरुषस्य मोक्षं
इति ॥

एषा तर्कयन्या न्यायसूच भाष्यन्यायवार्तिक-तात्पर्यटीका-
तात्पर्यपरिशुद्धि-न्यायाल्लकारवृत्तयः । क्रमेणाक्षपादवाक्ययनो-
५ द्योतकरवाचस्पतिश्रीउदयनश्रीकृष्णभयतिलकोपाध्यायविरचि-
ता ५४००० । भाष्यवैजयन्तीते न्यायसारे ऽष्टादश टीका ॥
तासु सुख्या टीका न्यायभूषणाख्या न्यायकलिका जयन्त-
रचिता न्यायकुसुमाञ्जलितर्कयः ॥

अथ तन्मातमुपसहरन्नुत्तरं च मतमुपचिपन्नाह

१० नैयायिकमतस्यैष समास कथितो ऽञ्जसा ।
सांख्याभिमतभावानामिदानीमयमुच्यते ॥ ३३ ॥

एषो ऽनन्तरोदितो नैयायिकमतस्य समास सत्त्वेन कथित
उक्तो ऽञ्जसा प्राग् सांख्याभिमतभावानां सांख्या कापिलास्ते-
षामभिमतता अभिष्टा भावा ये पञ्चविंशतितत्त्वादथ पदाद्या-
१५ स्तेषामयः समास इदानीमुच्यते ॥

इतिश्रीतपागणनभोगणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिपदपद्मो-
पजीवश्रीगुणरत्नसूरिविरचितायां तर्करहस्यदीपिकाभिधानायां
षड्दशममसुचयवृत्तौ नैयायिकमतस्य रूपप्रकटनो नाम द्वितीयो
ऽधिकारः ॥

ततीयोऽधिकारः ।

अथादौ सांख्यमतप्रपञ्चानां परिज्ञाणाय लिङ्गादिक निग-
द्यते । चिदृष्ठा एकदृष्ठा वा कोपीनवभना धातुरक्ताम्बरा
शिखावक्तो वटिन क्षुरमुष्ठा मृगचर्मांसना दिजगृहाग्रना
पञ्चपाशोपरा वा द्वादशाक्षरजापिन परिम्राजकादयः । तद्भक्ता
वन्दमाना श्रीं नमो नारायणायेति वदन्ति, ते तु नारायणाय ५
नम इति प्राहुः । तेषां च महाभारते बौटेति ख्याता दारवी
सुखवस्तिका सुखनिशामनिरोधिका भूतानां दयानिमित्त
भवति । यदाहुस्ते ।

प्राणादितोऽभुयातेन व्यासेनैकेन जन्तवः ।

हन्यन्ते गतगो ब्रह्मज्जणुमात्राक्षरवादिनाम् ॥ १ ॥ 10

ते च जलजीवदयार्थं स्वयं गलनकं धारयन्ति, भक्तानां
चोपदिशति ।

षट्त्रिंशदङ्गुल्यायामा विगृह्यङ्गुलविस्तृतम् ।

दृढं गलनकं कुर्याद्भूयो जीवान्विशोधयेत् ॥ १ ॥

मिथ्यन्ते मिष्टतोयेन पृथरा चारमभावाः ।

15

चारतोयेन तु परे न कुर्यात्प्रकरं ततः ॥ २ ॥

सूताख्यतन्तुगलिते ये बिन्द्वौ सन्ति जन्तवः ।

सूक्ष्मा भ्रमरमानास्ते नैव मान्ति त्रिविष्टपे ॥ ३ ॥

इति गन्धर्वविचारो मीमांसायाम् । साय्या
 श्वरदेवा अपरे च निरीश्वरा । ये च निरीश्वरास्तेषां
 यणो देव । तेषामाचाया विष्णुप्रतिष्ठाकारकाश्चैतन्य
 ग्रन्थैरभिधीयन्ते । तेषा भतवक्त्रार कपिलसुरिपद्मश्रिष
 ८ वोलूकादयः । तत साय्या कापिला इत्यादिनामभि
 धीयन्ते । तथा कपिलस्य परमपिरिति द्वितीय नाम
 तेषां पारमया इत्यपि नाम ज्ञातव्यम् । वाराणस्या
 प्राचुर्यम् । यत्रो भाग्योपशान्तिका ब्राह्मण अर्चिमागावि
 धूममागानुगामिनः । साय्यास्तु अर्चिर्मागानुगा । तत
 10 ब्राह्मणो देवप्रिया यज्ञमार्गानुगा । साय्यास्तु द्विषाद्
 विरता अथात्मवादिनः । ते च स्वमतस्य महिमान्ते
 मनन्ति । तदुक्तं माठरप्रान्ते ।

इमं पियं जलं साद मोदं नित्यं

भुञ्जं च भोगान् यथाभिकामम् ।

10 यदि विदितं ते कपिलमतं

तन्नाश्यामि मोक्षमौल्युत्तमिरेण ॥ १ ॥

शास्त्रागारे ऽप्युक्तं

पञ्चविंशतितन्त्रज्ञो यत्र मयाश्रमे रतः ।

त्रिंशो मुष्टो जटो वापि कुण्ठते नात्र मम्य ॥ २ ॥

2) अथ शास्त्रकारः साय्यमतमुपदृश्यति ।

साय्या निरीश्वरा केचित्केचिद्रीश्वरदेवता ।

सर्वेषामपि तेषां स्याज्जन्माना पञ्चविंशतिः ॥ ३४ ॥

